

HANÁK PÉTER

Deák húsvéti cikkének előzményei

Az 1861. évi országgyűlés feloszlata után Magyarországon visszaállított abszolutizmust nem alaptalanul tekintette a Schmerling-kormány és tekintették a kortársak átmeneti állapotnak: *provizóriumnak*. A *provizórium* valóban rövid életű volt, mindkét fél szempontjából a *kivárás* időszaka. Munkám előző fejezete* ezzel a felemás, átmeneti rendszerrel foglalkozik, a Schmerling-kormánnyal, amely az 1861 februárjában bevezetett politikai félalkotmányosságot területileg is megfeleltette, és néhány évig abszolutisztikus eszközökkel akarta Magyarországot a birodalmi „alkotmányosság” karámjába beterelni. Igyekeztem bebizonyítani, hogy a nagynémet külpolitika és a centralista belpolitika koncepcionálisan ugyan konzisztens egységet alkotott, ténylegesen azonban a centralisztikus és Magyarországgal szemben abszolutisztikus belpolitika a nagynémet koncepció megvalósításának, az pedig a belső kiegyenlítésnek, a birodalom szilárd újjászervezésének súlyos akadálya volt. A Schmerling-rendszer ellentmondásai már 1863—1864-ben kiütköztek, és újabb válság felé sodorták a Monarchiát. Az alkotmány erőtlenségével, a parlamentarizmustól alig korlátozott kormány túltengésével — és sorozatos kudarcaival — elégedetlen osztrák-német vezető réteg liberális politikusai ezekben az években fokozatosan belátták, hogy a politikai és területi félalkotmányosság csak akkor tehető teljessé, ha Magyarországon az abszolutizmust felszámolják, ha az újból összehívott magyar országgyűléssel az egyezkedési tárgyalásokat megindítják. Ez a lassacskán ébredező felismerés 1864 nyarán és őszén egyszerre jelszóvá, sürgetve követelt programmá vált.

Ezt a programot törvényhozási szinten először az ausztriai *Reichsrat* 1864 őszi ülészakának felirata fogalmazta meg. A nevezetes felirat három fontos kívánságot tartalmazott: az alkotmány kibővítését, Németországot illetően Ausztria hatalmi állásának megtartását, Magyarországot illetően pedig a kiegyezés sürgős megindítását. A *Reichsrat* képviselőháza mély sajnálatát fejezte ki, hogy a birodalom nagy részében az alkotmányos élet még nem indult meg, illetve megszakadt. E káros állapot megszüntetése újra bizalmat élesztene. Az egész birodalomra különösen nagy fontosságú az alkotmányosság helyreállítása a magyar és a horvát királyságban. E királyságok országgyűlésének összehívása *múlthatatlanul* szükséges. „Ezzel teljesítve lenne amaz országok jogos és igazságos kívánsága, s bebizonyíthatnák Felsőged kormányának is azon őszinte törekvése, hogy az alkotmányos államélet gyümölcsei Ausztriában mielőbb megérjenek . . . Bízunk benne, hogy azon királyságok törvényes képvisellete nem zárkózik el attól

* Az itt közölt tanulmány a kiegyezés előtörténetével foglalkozó nagyobb munka egyik fejezete.

a meggyőződéstől, hogy a birodalom közös ügyeinek közös tárgyalása mindenkinek érdekében áll.”¹

1864 őszén tehát a magyar kérdés az osztrák parlamentben, a sajtóban és a közvéleményben előtérbe került. Meggyökerezett az a meggyőződés, hogy Ausztriában nem szilárdulhat meg addig az alkotmányosság, amíg Magyarországon az abszolutizmus uralkodik. Az őszi felirati vitában kitűnt, hogy a kormány és a liberális baloldal között az összhang megbomlott, Schmerling elvesztette fő politikai bázisát.² Nyilvánvalóvá vált az is, hogy az osztrák-német liberálisok meddőnek és kilátástalannak tartják a kivárási politikát és belátják, újra kell kezdeni a tárgyalásokat — de nem egyes magyarokkal, hanem az országgyűléssel.³

Az osztrák-német liberálisok irányváltása az egész Monarchiában nagy feltűnést keltett. Prága azonnal érzékenyen reagált: a bécsi politikusok bölcseségének csődjét látta és bírálta az osztrák és a magyar hegemonia erősödésével fenyegető fordulatban.⁴ Pest — lényegében hasonlóképpen értelmezve a bécsi fellépést — reménykedő derülattal fogadta a régtől érlelődő fordulat nyitányát.

A pesti válasz

A felirati vita kezdetén feltűnést keltő nyilatkozat jelent meg a magyar liberálisokhoz közelálló *Wiener Lloyd*⁵ november 26-i számában. A Pestről keltezett vezércikk egy tekintélyes magyar politikus véleményét közölte „a Reichsrat képviselőháza főlírati javaslatának Magyarországot illető pontjára”.⁶ A *Vélemény* abból indul ki, hogy a Pragmatica Sanctio alapján állva „bizonyos érdekek és ügyek közössége nem tagadható”. Korábban ezeket az uralkodó Magyarországon az alkotmány szerint, „a többi tartományban” korlátlan hatalommal intézte. Miután Ausztria is alkotmányos ország lett, megfelelő formát kell találni a közös ügyek elintézésére. A februári alkotmány által konstituált forma Magyarország számára nem megfelelő és nem kötelező. „A párt, melyhez tartozom, az alkotmányos formák Ausztriába való behozatalát mindig a magyar szabadság egyik főbiztosítékának tekintette” s e nézetét már 1848 előtt kimondotta. A baj az, hogy a februári alkotmányt oktrojálni akarják Magyarországra, „ahelyett, hogy felszólítnának minket arra, hogy az 1848-iki törvények bizonyos határozatait,

¹ A *Reichsrat* feliratát magyar fordításban közli a *Pesti Napló*, 1864. nov. 27.

² Megrendült az első oszlop, amelyen Schmerling eddigi sikerei nyugodtak: a meggyőződés szilárdsága, de egyúttal a másik oszlop: diadalbiztossága is — írta a *Pesti Napló* 1864. dec. 4-i vezércikke a felirati vita addigi fejleményeit értékelve. A bécsi liberális lapok is a kormány nagy parlamentari vereségéről cikkeztek. *Uo.* december 7-i lapszemle.

³ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (a továbbiakban MTA KK), Ms 5306/4. Lónyay Menyhért naplójegyzetek 1863 szept. — 1865 jan. végéig (a továbbiakban Lónyay naplójegyzetek) az 1864. nov. 27-i és dec. 4-i feljegyzés.

⁴ *Národ*, 1864. nov. 9. „A bécsi centralisták figyelmébe” — Rieger cikkét és Palacký egyetértő véleményét közli *Joseph Začek*: Palacký and the Austro-Hungarian Compromise of 1867. Megj.: Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich. 1867. Bearbeitet von Anton Vantuch, herausgegeben von Eudovít Holotík (a továbbiakban Ausgleich, 1867). Bratislava, 1971. 561.

⁵ A *Wiener Lloyd* — korábban *Neueste Nachrichten* — 1859 és 1865 között megjelent, a magyarokkal rokonszenvező liberális újság volt. Első időszakában *Bernard Friedmann*, a neves publicista szerkesztette. MTA KK Ms. 4856/79. Ghyczy Kálmán emlékiratának gépelt másolata. A lap támogatására hívja fel Ghyczy figyelmét Trefort 1865. febr. 2-án. *Uo.* — A levelet közli *Könyi Manó*: Deák Ferencz beszédei (a továbbiakban *Könyi*) III. k. 1861—1866. 2. kiad. Bp. 1903. 341.

⁶ *Wiener Lloyd*, 1864. nov. 26-i vezércikk. Az idézetekben a *Pesti Napló* nov. 30-i számában megjelent szöveget használtam.

amennyiben ezek a birodalmi érdekekkel ellentétben vannak, módosítsuk, e törvényeket egyszerűen megszünteknek tekintik". Márpedig, miként a magyarok elismerik a februári alkotmány érvényét Ausztriára és megváltoztatását csak alkotmányos úton tartják törvényesnek, úgy „Ausztria képviselőinek is el kell ismerniök, hogy Magyarország alkotmányának megváltoztatása csak ezen alkotmány által megszabott módon történhetik”.

Magyarország érzi a jelenlegi viszonyok nyomasztó súlyát és kívánja a birodalom felvirágzását. A nagy többség nálunk is hön óhajtja a kiegyenlítést, de ennek első feltétele abban áll és az marad, „hogy azt, kivel egyezkedni akarnak, ne tekintsék jogtalannak”. Eddig csak azt kívánták, hogy Magyarország *vesse alá magát* a megszabott feltételeknek, de még nem *egyeztek*. A Reichsratnak mindenekelőtt az egyezkedés liberális elvét kellene elismernie.

„Csak akkor — így nyilatkozott nemrég köztisztelető vezérünk, Deák Ferenc, a tárgy feletti beszélgetésében — csak akkor lehetséges a kiegyenlítés, ha Ausztriában Magyarország beolvasztásának szándékától ép úgy megválnak, mint mi a birodalomtól elszakadás gondolatát nem tápláljuk.”

A *Vélemény* Eötvöstől származik, Deák tudtával írta, és Deák beleegyezésével közölte utóbb Kemény a *Pesti Napló*ban.⁷ Azt aényt, hogy a magyar liberális vezérkar egyik tekintélye nyilvánosan megszólalt, s véleményét a *Pesti Napló* felhivatalos álláspontnak ismerte el,⁸ — a Reichsrat feliratára való pozitív reagálásnak, a közeledés kölcsönösségét jelző gesztusnak tekinthetjük. Igaz, az osztrák és a magyar liberálisok közeledésének már korábban is mutatkoztak jelei: bizalmas megbeszélések, rokonszeny nyilatkozatok. Említettem az osztrák sajtó 1864 nyári hangnembváltását, a mielőbb összehívandó magyar országgyűléssel való tárgyalási készség hangoztatását.⁹

A Reichsrat ülészakot intonáló sajtókoncertben a vezérmotívum a magyarokkal való egyezkedés volt. A törzsökös centralista *Die Presse* a februári alkotmány revízióját és a dualizmus lehetőségét is megpendítette — olyan dualizmusét, amelyben a közös ügyeket azért a közös Reichsrat tárgyalná —, s azt javasolta: kössenek új Pragmatica Sanctiot Ausztria népeivel.¹⁰ A magyar liberálisok inkább előzékenységgel, mint egyetértéssel viszonzották e közeledést, amelyben nem láttak többet a parlamentáris színjátékot intonáló liberális sajtókoncertnél. A vezető politikusok egykedvű vagy rosszkedvű borulással néztek az erdélyi képviselőkkel megerősített Reichsrat új ülészakára elé. Lónyay írja le naplójában, hogy november derekán barátaira depresszió nehezedett, s ez csak a felirati vita során kezdett oszlani. Ennek hatására Eötvös és Kemény optimista, Deák kifejezetten jókedvű és bizakodó — jegyzi fel november végén.¹¹

Lónyay maga is nagyon meglepődött, amikor a Reichsrat feliratát először olvasta. Komoly változásoknak kellett bekövetkezniök, hogy az a testület, amely néhány éve még a *Verwirkungstheorie*-t fogadta el, most minden kérdésben

⁷ A *Pesti Napló* már november 29-én jelzi, hogy a *Wiener Lloyd*-ban „egy magyar országgyűlési képviselő” levele jelent meg, és éppen a Deákra hivatkozó passzust idézi belőle. A cikk szerzőségéről Eötvös személyes közlése alapján Lónyay informál. MTA KK, Lónyay naplójegyzetek, 1864. nov. 29.

⁸ A *Pesti Napló* azzal a megjegyzéssel közölte a bécsi lap vezércikkét, hogy az „tisztán jelöli ki azon álláspontot, melyet Magyarország a februári alkotmánnyal szemben elfoglal”. 1864. nov. 30.

⁹ *Die Presse*, 1864. július 28. Az *Ost-Deutsche Post* hangváltását dicséri a *Pesti Napló*, 1864. szept. 10.

¹⁰ Uo. 1864. nov. 1., 11.

¹¹ MTA KK, Lónyay-naplójegyzetek, 1864. nov. 29.

ellenzéki. A változás okain tűnődve, a külügyekben tett hibákat, a pénzügyek romlását, a belső bizonytalanságérzetet, a sánta belpolitikát sorolja fel. Mindez meggyőzte a liberálisokat, hogy „csak kivárni tovább nem lehet, concessiókat kell tenni a magyaroknak”.¹² 1864 novemberében „fordulat kezdődött”. Ezért is kezdett bele, írja, a harmadfél esztendeje abbahagyott naplófeljegyzései folytatásába.¹³ (Aki valaha is vezetett naplót, megérti: jelentős fordulat kell hozzá, hogy valaki rendszeres írásba, vagy egy rég abbahagyott napló újrakezdésébe fogjon.)

A magyar liberálisok fordulatnak érezték a feliratot, mert a birodalom egyetlen alkotmányos testülete nyilvánította ki benne, hogy nem az oktrojálás, nem a kivárás és a beteretés, hanem a tárgyalás a magyar kérdés rendezésének követendő útja. Ezért tartotta fontosnak Eötvös elvárásaival egyetértésben, hogy készséggel fogadják a tárgyalási készséget, a kölcsönösség gyors nyilvánításával a közeledést. A *Vélemény* egyes fogalmazásait Deák alkalmasint túlságosan is engedékenynek találta, és akkor nem értett velük egyet. Ő — amint ezt az ekkor befejezett közjogi műve bizonyítja — még nem látta elérkezettnek az időt ahhoz, hogy a nagyközönség előtt kinyilvánítsa készségét az 1848. évi törvények módosítására. Talán a fenntartásokat jelzi, hogy a *személyes* véleményét tolmácsoló passzus nem mond többet az 1861-es feliratnál: Magyarország, ha nem akarják beolvasztani, nem szándékozik elszakadni a birodalomtól. De hogy hozzájárult személyes véleményének idézéséhez, hogy újólág elhárított minden elszakadási szándékot és lehetségesnek mondta a kiegyenlítést — ez éledező bizakodásra, az aktív kezdeményezések támogatására vall.

Az Eötvöstől fogalmazott félhivatalos *Véleményt* Bécsben — elsősorban liberális körökben — fontos politikai eseménynek tekintették. Nem csodálható, ha azt olvasták ki belőle, hogy amennyiben Magyarországot alkotmányos úton felszólítják: módosítsa a birodalmi érdekeknek megfelelően a 48-as törvényeket, készségesebbnek fog bizonyulni, mint 1861-ben. Ezek után jobban érthető, hogy Kaiserfeld néhány nappal később a magyar országgyűlés *alkotmányos* összehívásának, az 1848 és 1861 alkotmányos úton elért kompromisszumának szükségességét hangoztatta, s a jogfolytonosság alapján álló kiegyezést kívánta a birodalom újjáalakításának alapjául lerakni.¹⁴ Nyilván az is világosabb, miért üdvözölte a magyar sajtó olyan lelkesen Kaiserfeld e nagyvonalú *választát*.

A felirati vita alapján joggal állapította meg Falk, hogy a képviselők többsége inkább a merev centralizmusból hajlandó engedni, mint a szabadelvűségből, és ha a központosításból enged, akkor inkább a dualizmus és nem a „pluralizmus” javára teszi. Örömmel konstataálta, hogy „eddigi ellenségeink legalább félvállal fordulnak felénk”. E fordulatot, írta, bár nem túlozzuk, jelentősnek tartjuk.¹⁵ Kemény is üdvözölte a *Reichsrat*-ellenzék bátor fellépését, amely a felirati vitát bizalmi vitává mélyítette.¹⁶ Az elismerés és a bizalom azonban a liberális baloldalnak szólt, nem a jövőnek: nem járt együtt a közeli változásban való bizakodással. A felirati vitában, írta előbb idézett cikkében Kemény, a kormány vereséget szenvedett. Nem veszi azonban olyan komolyan a parlamentarizmust, hogy ennek levonja a következményeit.

¹² Uo. dec. 4-i feljegyzés.

¹³ Uo. nov. 27-i feljegyzés.

¹⁴ *Josef Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem (a továbbiakban *Redlich*) II. k. Leipzig, 1926. 357.

¹⁵ *Pesti Napló*, 1864. dec. 3.

¹⁶ Uo. dec. 2.

A kormány sietett igazolni a liberálisok bizalmatlanságát. December elsején Schmerling válaszolt az ellenzéki bírálatokra és javaslatokra. A magyar kérdés békés és kielégítő megoldását őfelsége is, a kormány is élénken óhajtja. Az óhaj és a megvalósítás azonban messze fekszenek egymástól, s a vita nem nyújtott megfelelő eligazítást a megoldás mikéntjére. Bizonyos értelemben, úgymond, ő is hisz a magyar nép nagylelkűségében, de hát nagy államjogi kérdéseket nem lehet érzelmi politikával elintézni. Úgyszintén káros az elhamarkodottság. A kormány abban látta és látja a feladatát, hogy Magyarországon beláttassa: az ország javáról csak az Ausztriával való összetartás által lehet gondoskodni. Azt kívánja elérni, hogy „a magyarok kész örömet fogadják el a birodalmi alkotmányt, s ezen gyűlésben foglalják el helyüket”.¹⁷ Schmerling tehát még mindig az 1861-es állásponton horgonyzott le, s ettől az sem jelentett érdemi elmozdulást, hogy a majd összehívandó magyar országgyűlésnek a tárgyalás „legtágabb terét” kívánta engedélyezni.

December elején a magyar liberálisok nem reménykedtek Schmerling közeli bukásában. A kormány, úgy látták, még erősen áll a lábán, akár a *Reichsrat*ot is feloszlathatja.¹⁸ A fordulathoz nem elégséges egy képviselőházi határozat. A magyar közvélemény ugyan rokonszenvvel kísérte a *Reichsrat*-ülést, főleg az ellenzéki felszólalásokat, de ezzel még semmi sem változott. És nem is fog addig, amíg „a korona kezdeményezése nem jön a törvényes megnyilatkozásra”.¹⁹ A betű, a kézjegy Falké volt, de a hang — a hang mintha Deáké volt volna.

Adalék a magyar közjoghoz

Deák ezúttal is lassan, komótosan — a türelmetlenek szerint: nehézkesen, a végkifejlet ismeretében: mesteri érzékkel — mozdult. Mert 1864 végén megmozdult. Ezt nemcsak az mutatta, hogy az *Angol Királynő*-ben megpezsdült a klubélet, megsűrűsödött a vendéglátás, hanem hogy *dolgozni kezdett* abbahagyott vitairatán. Munkám korábbi fejezetében említettem, hogy Deák még 1862 végén — az alkotmányosságot körülkeringő bécsi politika egy kiegészítő szakaszán, Ferenc József egy korai kezdeményezése nyomán — hozzáfogott a magyar közjogot osztrák centralista szempontból értelmező Lustkandl könyv bírálatához.²⁰ Az akkori elaborátumot gyorsan, néhány hét alatt átdolgozta és végleges formába öntötte. December közepén kész volt az *Adalék a magyar közjoghoz*. A kéziratot közeli elvbarátainak sorra odaadta megolvasásra. Bár a vélemények a politikai hasznosságot és a momentán célszerűséget illetően megoszlottak, valamennyien kiváló munkának tartották.²¹

Az *Adalék*, úgy vélem, valóban mestermű, de nem a közjogi tudományosság, hanem a politikai érzék és taktikai készség szempontjából. Igaz, Deák ma-

¹⁷ Schmerling beszédét közli *Könyi*, III. k. 380—384.

¹⁸ MTA KK, Lónyay-naplójegyzetek, 1864. dec. 6.

¹⁹ *Pesti Napló*, 1864. dec. 10. Falk vezércikke.

²⁰ Csengery Antal írta 1862. dec. 31-én bátyjának, hogy Deákkal két hete a *Corpus Jurist* és a történelmi tanulmányozzák. Deák készül a Lustkandl könyv bírálatára. Az 1863. febr. 9-i levelemben említi, hogy minden délután Deákkal dolgoznak a jelentős művön. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bevezető tan. *Br. Wlassics Gyula*, közzétette *Dr. Csengery Lóránt*. Bp. 1928. 489.

²¹ MTA KK. Lónyay-naplójegyzetek, 1864. dec. 20.— Kemény véleményére ld. *Bekszics Gusztáv*: Kemény Zsigmond. A forradalom és a kiegyezés (a továbbiakban *Bekszics*), Bp. 1883. 296—297. — A mű keletkezésére ld. még *Ferenczi Zoltán*: Deák élete (a továbbiakban *Ferenczi*), Bp., 1904. II. k. 414—416.

gyar közjogi felkészültsége, a Corpus Juris-ban való jártassága imponáló, rendszerező készsége s a finom jogi árnyalatokat nagy elmeélel szétválasztó logikája meggyőző erejű. Mégis, a tudás olykor tudálékosságnak, a magyarázás bele-magyarázásnak, a tájékozottság a feudális törvényalkotás homályához szokott szem fürge tájékozóképességének hat. Az érdem még jogtudományi szempontból is elsőrendűen politikai: a feudális törvények többértelműségének a *polgárosodás* értelmében, a Monarchia keretei között önálló állását kereső ország polgárosodása érdekében való feloldása, korszerű értelmezése.

Deák az első soroktól kezdve nem hagy kétséget affelől, hogy polgári parlamentáris rendszer védelmében emel szót. Mindenekelőtt tényekkel cáfolja és vas logikával teszi nevetségessé Lustkandl egyik fő érvét, hogy az 1848. évi törvények keletkezésük körülményeinél fogva nem jogérvényesek s a trónfosztással e nem létező érvényességet is eljátszották.²² Az első fejezetben az 1861-es Deák szólal meg, alighanem nem annyira a bécsi centralisták meggyőzése, hanem a 48-as honfitársak megnyerése-megnyugtatósa végett. Az 1848. évi alkotmány teljes törvényességének bizonyítása ugyanis nem a történeti építkezés megalapozására szolgál, hanem csupán bemelegítés, a jogtudás és a logika pengéjének megvillogtatása. A továbbiakban a jogérvényesség és jogfolytonosság kútfeje nem 1848, hanem az 1723. évi Pragmatica Sanctio. Ez a deáki vonatkoztatási rendszer bázisa, ezt minősíti a király és az országgyűlés közti szabad egyezkedés eredményeképpen létrejött *alaptörvényeknek*.²³

A munka érdemi részében Deák vitatja, hogy akár a Pragmatica Sanctio, akár a korábbi törvények Magyarország és a Habsburg-ház többi tartományai között kormányzási közösséget: *realuniót* létesítettek volna. A birodalom két része között csupán perszonálunió állott fenn, s ha esetenként és időlegesen szorosabb kapcsolat létesült is, Magyarország mindig megőrizte kormányzati önállóságát. Az ország ugyanis a koronát és jogait az uralkodóháznak adta át, nem az ausztriai tartományoknak; a Pragmatica Sanctiot a dinasztával kötötte, nem Ausztriával, tehát nem is válhatott tőle függő, alárendelt tartománnyá.²⁴ A birodalom belüli alkotmányos önállóság kontinuitását bebizonyítván, Deák olykor nyíltan, többnyire a sorok között, egyezkedési hajlandóságot is sejtet. „Alkotmányunk történeti alkotmány” — írja, „a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában, időnként változásokon ment keresztül.” „Nincs tehát alkotmányunkban kizárva azon lehetőség, hogy akár a nemzetnek, akár a fejedelemnek valamely jogát módosíthassa, megszoríthassa, vagy azon jog alkalmazását másképpen alakíthassa a törvényhozás.”²⁵

Mesteri módon jár el akkor is, amikor az egyezkedés tárgyainak részletezésébe bocsátkozik. Míg a kiegyezés körül sürgölődő kortársai többnyire azzal kezdték, hogy miről hajlandó lemondani a nemzet, ő előbb azt sorolja el, miről nem mondhat le. Gondosan számbaveszi, milyen jogokkal bír a nemzet a hadügyekben, a pénzügyekben, a kereskedelemben, és milyen befolyása volt még a kitüntetetten királyi jognak fenntartott külügyben is. Ez a rezsztrum persze

²² Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: „Das Ungarisch-Österreichische Staatsrecht”, a magyar közjog történelmének szempontjából írta Deák Ferenc (a továbbiakban: *Adalék*). Pest, 1865. 24.

²³ Uo. 58–59. Deák természetesen nagy nyomatékkal szögezi le, hogy az „alaptörvénynek” nem az 1713. évi családi okmányt, hanem a magyar országgyűlés által elfogadott törvényt tekinti.

²⁴ Uo. 117.

²⁵ Uo. 88 és 90.

burkoltan magában foglalja azt is, mire nem tarthat igényt, miben alkudhat az ország. Jól tapintott rá az *Adalékok* eme funkciójára Kemény. A munka „gyakorlati haszna az, ami egy regestrumé, midőn a felek alkudoznak bizonyos javadalmak és terük átvételénél. E regestrumból kitetszik: mily jogot *nem bírt* az ország, s tehát az eo ipso *közös* . . . Mily jog közös beltermészeténél fogva . . . S végre mely jog olyan, amelyet a nemzet valósággal bírt, de feláldozni hajlandó vagy kényszerítve lehet, propter bonum pacis.”²⁶

Az *Adalék* tehát mondandójának lényegét tekintve kimozdulás a passzív kivárásból, és szinte észrevehetetlen elmozdulás az 1861. évi jogvédő negyvennyolcasság platformjáról. Deák politikai kvalitásait dicséri, hogy az aktív egyezkedés felé tett lépést az osztrák centralizmus „alkotmányos” jogi teóriájával — közvetve az önkényes jogalkotás és jogfosztás schmerlingi politikájával — vitázva tette meg. Lusthandl, ámbár elveti a jogeljátszás elméletét, Magyarország alkotmányos önállásának tagadásával végül is ugyanoda lyukad ki — zárja le Deák vitáiratát. Az alkotmányvesztés teóriája a magyar közjog múltját érintetlenül hagyta, csak a jelent támadta meg. Lustkandl úr „a múltat is meg akarja semmisíteni, hogy ezáltal jogalapot készítsen azoknak, akik a jövőt saját elméletek szerint akarják így is alakítani. Egyik szemközt állva nyíltan, a másik oldalt kerülve támad: de céluk ugyanaz”²⁷

Az *Adalék* a magyar közvélemény előtt a jogfolytonossághoz való ragaszkodást, a jogvédelem intranszigienciáját tanúsította,²⁸ s a jól formulázott tárgyalási készséget sem engedte szabadon csatangolni, hanem a Pragmatica Sanctio 1861. évi perszonáluniós értelmezésének karámjában tartotta. Az udvari körök felé viszont nemcsak az egyezkedés készségét jelezte, hanem tárgyait és határait is körvonalazta. Ugyanakkor azt is értésül adta, hogy a schmerlingi alkotmánnyal oktrojált „reáluniót” éppúgy elutasítja, mint a neoabszolutizmus jogeljátszási elméletét és szemközt támadó elnyomó rendszerét.

Mi készítette Deákot a passzív kivárásból való kimozdulásra, és mindjárt első lépésként ilyen jelentős, majd hognem programatikus művel való fellépésre? A *Reichsrat* ülészsaka, láttuk, bizakodással töltötte el, de oly sokra nem értékelt az osztrák liberálisokat, hogy ellenzéki szónoklataiktól közeli rendszerváltozást várt volna. Talán nem is óhajtott ilyen kezdeményezésből fogant változást. Deák — Eötvössel ellentétben — nem a nemzetek közötti liberális szolidaritásban, hanem a dinasztiaival való egyezkedésben kereste a kiutat.²⁹ A bécsi sajtó hízelgései nem szédítették el,³⁰ az osztrák-német baloldallal, bár az 1864 végén is, később is kereste vele a kapcsolatot, érdemben nem tárgyalt.³¹

Az *Adalékok* kiadása ellen szólt barátainak aggályoskodása is. Eötvös attól

²⁶ Kemény levele Falknak, 1865. jan. 27. Közli *Bekics*, 296—297.

²⁷ *Adalék*, 170—171.

²⁸ Hasonlóképpen értékeli *Szabó György* a Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. Egyetemi tankönyv-ben. Bp. 1972. 123.

²⁹ *Somogyi Éva*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Kandidátusi disszertáció. Kézirat (a továbbiakban Somogyi). Bp. 1973. 147.

³⁰ A *Die Presse* 1864. dec. 20-i számában arról cikkezik, milyen magatartást várnak el az osztrák liberálisok Deáktól. Ha a közös ügyekre nézve elismerné a közös minisztériumokat és a két fél országgyűléséből eredő közös birodalmi képviselőket, akkor Ausztria őszinte barátjának tekintenék Deákot, aki „szűkebb hazájának leghívebb polgára”.

³¹ Kaiserfeld és köre — az ún. autonomisták — többször keresték a kapcsolatot a magyar liberálisokkal. Megbizottai 1864 december közepén felkeresték Deákot. A kaszinóban találkoztak vele és kikérték véleményét a kiegyenlítés feltételeiről. Deák itt említette bíráló megjegyzéseit a *Drei Jahre Verfassungstreit* éppen ekkoriban megjelent pamfletről. MTA KK, Lónyay-naplójegyzetek, 1864. dec. 16.

tartott, hogy a mű merev közjogi álláspontja elrontja a Bécsben éledező békülési hangulatot. Kis ideig Deák azt is fontolgatta, nem indíthat-e a kormány büntető-eljárást, sajtópert ellene.³² Ha ilyen aggályok éltek benne és körülötte, akkor — hadd térjek vissza újból a kérdéshez — miért döntött a mielőbbi kiadás mellett, milyen megfontolások alapján tartotta kedvezőnek a pillanatot a politikai tevékenység újrafelvételére? Úgy vélem, nagy mértékben az ókonzervatívok befolyásának fokozatos megerősödése és a tőlük vett információk hatottak Deák elhatározására.

Az osztrák-német baloldal huszáros parlamenti rohamával egyidejűleg a kormányban bennlévő és az udvarban bennfentes ókonzervatív klikk is szinte láthatatlanul, de annál hatékonyabban előretört. A kulissza mögötti politizálás intrikáival elültette, és kertészi gonddal fölnevelte a Schmerling iránti bizalmatlanságot. Az ókonzervatívok a négy év előtti októberi kísérlet reprizét készítették elő. Úgy vélték, hogy a Schmerlingi centralizmus eredménytelensége és a deáki dualizmus időszerűtlensége az ő elhivatottságuk bizonyítéka.³³

A konzervatívok előnyomulása kettős indítékot is adott Deák fellépéséhez. A tőlük és róluk nyert információkból azt következtette, hogy Schmerling csillaga hanyatlóban van, tehát áthatolható a Pest és a Burg közötti szigetelő réteg. Másrészt belátta, hogy önálló fellépés híján az érlelődő irányváltásnál Pest ismét az ókonzervatívok ijesztgetésre szánt érve, de tétlen tartalékserege lesz. Véleményében ugyancsak megerősítette a december közepe táján megjelent ókonzervatív pamflet, a *Drei Jahre Verfassungsstreit*.³⁴ A Szécsen Antaltól sugalmazott munka az ókonzervatívok önigazolását szolgálta, s a jövőt illetően a deáki és a Schmerlingi „szélsőség” között őket tüntette fel az arany középút igazi képviselőinek.

Deák nem csekély ingerültséggel olvasta a pamfletet, különösen azt a passzusát, amely őt nevezte az 1848-as törvények szerzőjének, miként Schmerlinget a 61-es alkotmány atyjának. Barátai és a szélesebb közvélemény előtt nyomban be is jelentette tiltakozását: az 1848 márciusi napokban ő Pesten sem volt, s mire megérkezett, a törvények már elkészültek. Nem szerénység és nem az elhatárolódás szándéka vezette e nyilatkozatában, mégcsak az sem, hogy nem akart Schmerling ellenpólusa lenni. Óvásának éle az ókonzervatív machináció ellen irányult. Tévedés, sugallta a *Pesti Napló*-nak, hogy az 1861. évi országgyűlési feliratok és a februári alkotmány platformja között kell egy kiegyenlítési pártot alapítani. A magyarok a feliratok alapján állnak, arról kiindulva hajlandók tárgyalni.³⁵ Ezért határozta el december közepén, hogy a *Budapesti Szemlében* közzé teszi az *Adalék*-ot.³⁶

A Deák—Augusz találkozó

Az 1864 karácsonya előtti napokban báró Augusz Antal, a Helytartóság egykor — az abszolutizmus legsötétebb éveiben — volt alelnöke kereste fel Deákot. Az apropót az akkor megjelent *Drei Jahre Verfassungsstreit* adta, de hamarosan

³² *Beksics*, 296—297.

³³ *Ferenczi*, III. 4—5. — *Redlich*, II. 263—365.

³⁴ A pamfletet az ókonzervatív csoport programjaként értelmezi *Louis Eisenmann*: *Le Compromis Austro-Hongrois de 1867* (a továbbiakban *Eisenmann*). Paris, 1904. 391. — *Redlich*, II, 309—310, 365.

³⁵ *Pesti Napló*, 1864. dec. 22-i vezércikke ismerteti és Deák véleménye alapján bírálja a *Drei Jahre Verfassungsstreit*-et.

³⁶ MTA KK, Lónyay-naplójegyzetek, 1864. dec. 20.

kitűnt, hogy Augusz bizalmas tárgyalás végett jött. Bizonyára sejteni engedte, hogy nem egyéni kezdeményezésből, pusztán politikai passzióból, hanem magasabb megbízásból. Ezzel magyarázható, hogy Deák nem zárkózott el a Bach-rendszer e fölöttébb népszerűtlen és tőle idegen főhivatalnokai elől, hanem rögtön az ünnepek után, 27-én délelőtt fogadta. A szokott óvatossággal előrebocsátotta, hogy csak saját nevében beszél, s a találkozózt egy későbbi szükségessé válható eszmecsere előkészítésének tekinti.³⁷

Ki küldte Augusz bárót Deákhhoz? A titkos jelentések megtalálója, Wertheimer Éde azt gyanítja, hogy Albrecht főherceg. E feltételezést két körülmény valószínűsíti. Először az, hogy Augusz az első jelentést egy „császári fenségnek” címezi. Másodszor, Albrecht főherceg magyarországi kormányzósága idején évekig együtt dolgozott a helytartósági alelnökkel, tanácsait korábban is kikérhette. Augusz legalábbis hivatkozik rá, hogy 1863 februárjában, majd 1864 januárjában memorandumot küldött legfelső helyre a magyarországi helyzet rendezéséről. A megbízó tehát minden valószínűség szerint Albrecht volt. De vajon indíthatott-e saját iniciatívából a Magyarországon megbukott és visszavonult főherceg ilyen nagy horderejű és ilyen kényes akciót? A helyzet és a személyek ismeretében ez kizártnak tekinthető, annál inkább, mert Ferenc József hamarosan személyesen vette kezébe a főherceg és az Augusz közvetítésével folyó tárgyalások irányítását.

A császár — neheztelésének több jele mutatta — 1864 őszén lassacskán elfordult Schmerlingtől. Rechberg lemondásába nem az államminiszter kedvéért egyezett bele, hanem mert azt remélte, hogy az utód, a még „el nem használt”, a „nyugodt és imponáló” Mensdorff-Pouilly, sikeresebben folytathatja ugyanazt a külpolitikát. A császár úgy vélte, a belügyekben sem szabad mindjárt bejfedni a veszélyesnek látszó dolgoktól. Az átalakulás kamaszéveit éljük, írta anyjának, ezt-azt el kell nézni, és főleg kerülni kell a kicsinyességet, amely az elmúlt években oly sokat ártott.³⁸ Schmerling „kegyvesztésének” okait, a nagy politikai kérdésekben elszenvedett kudarcokat, részben már említettem, részben még visszatérek rájuk. Itt csak annyit: a tények és intrikák szövevénye siettetette a hangulatváltozást, amiben Esterházy Mór né működött közre a legeredményesebben. Esterházy befolyása Windischgrätz herceg halála és az ókonzervatív elit bukása, illetve visszavonulása után nagyra nőtt. 1836—64-ben a császár kedvelt minisztere, bizalmasa lett. A Metternich iskolában nevelkedett diplomata — a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint — bigottul konzervatív „Hochtory” és nagyon középszerű kabinetpolitikus volt, aki mesterétől leginkább a kulisszámögötti intrikálás fortélyait sajátította el.³⁹ Kora nemzeti és társadalmi erőit és eszméit a nemértő fölényével háritotta el. Talán éppen eme kvalitásai miatt vonzódott hozzá a császár: katolikus és dinasztikus vakbuzgósága a klasszikus abszolutizmus hagyományához kapcsolta, amelynek még nem kellett megalázó

³⁷ A Deák—Augusz tárgyalások jelentéseit ld. Staatsarchiv, Wien. Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 3. „Deák Franz” (a továbbiakban StA. Deák Franz). Az iratokat először ismertette *Eduard Wertheimer*: Neues zum Ostartikel Deáks vom Jahre 1865. *Pester Lloyd*, 1923. ápr. 28. Abendblatt. Bő kivonatban németül közli *Redlich*, II, 388—390.

³⁸ Briefe Kaiser Franz Josephs an seine Mutter. 1838—1872. Herausgegeben und eingeleitet von *Dr. Franz Schnürer* (a továbbiakban *Schnürer Briefe*), München, 1930. 1864. nov. 1-i levél, 341—342.

³⁹ *Eisenmann*, 387, 389—396. — *Redlich*, II, 362—366. *Walter Rogge*: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart (a továbbiakban *Rogge*). Leipzig—Wien, 1872. II, 264—267. *Heinrich Friedjung*: Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866 (a továbbiakban *Friedjung*), 5. kiad. Stuttgart—Berlin. 1902. I, 127—132.

módon lavíroznia a „sajtólármától” és a renitens parlamenttől irányított közvélemény kedvéért. Egyszersmind Esterházy alkotta Schmerling túltengési hajlamával szemben az ellensúlyt, a közvéleménytől, alkotmánytól, koncepcióktól nem feszélyezett bizalmast, főként a magyar ügyekben, amelyeket a császár azért sohasem engedett át teljesen államminiszterének.⁴⁰

Nos, 1864 őszén Esterházy volt a közvetítő kapocs az uralkodó és az újraaktivizálódó konzervatív klikk között, ezek pedig a pesti liberális vezetők és az udvar között.⁴¹ Esterházy tanácsolta urának, hogy a magyar kérdést a kormányt megkerülve, a hagyományos „tranzakció” útján a befolyásos magyar politikusokkal folytatott előzetes paktálással mozdítsa ki a holtpontról.⁴² Nincs rá adatkunk, hogy a Deákkal való közvetlen kapcsolat felvételét is ő ajánlotta volna. Inkább az látszik valószínűnek, hogy az a lépés Ferenc József személyes ötlete volt. Ennyi eredetiség tőle is kiteltet. Úgy is fogalmazhatjuk: ennyit a szituáció kikényszerített belőle 1864—1865 fordulóján, amikor a birodalom konszolidálására szánt második alkotmányos kísérlet is megfeneklett. Az átmenetet ösztönző és fékező szerepe kettősségéből most az előbbi, a kezdeményező került előtérbe.

A legmagasabb megbízatás fontosságtudata mindenesetre érződött Augusz báró egész magatartásán és tárgyalásmódján. Az első beszélgetés három egymáshoz kapcsolódó, de különböző gondot és gondolkodást tükröző részre tagolódik. Először a látogató tette fel a magas megbízóit foglalkoztató kérdéseket. Mit ért Deák a „törvényes országgyűlés” fogalmán? A válasz kézenfekvő volt: abszolút szükséges, hogy Horvátországot és Erdélyt meghívják az országgyűlésre. Hogy az *adnexae partes* megjelennek-e, hogy képviselőiket az 1848. évi, vagy saját régebbi törvényük szerint választják-e, az a törvényességet nem érinti. „Sajnálni fogjuk, ha nem jönnek, de kényszeríteni nem lehet őket megjelenésre, ezt nem is akarhatjuk.”⁴³ Deák tehát az országgyűlés törvényességének fő kellékét a magyar korona országai integritásának *elvi* elismerésében látta.

Hogyan gondolja a nemzetiségi kérdés rendezését az egyenjogúságra való tekintettel? — hangzott a második kérdés. A válasz a nyelvhasználatra és kultúr-intézményekre korlátozódott. Csak az országgyűlés, a központi kormányzat és a felsőbbíróságok nyelvének kell magyarnak maradnia, a megyékben és a községekben a többség dönthet saját anyanyelve mellett. Az egyház és iskola — sőt a kulturális intézmények — fenntartásáról megfelelő kvóta szerint az országos költségvetésből kell gondoskodni. A nemzeti egyenjogúságot a részletekig ható törvénnyel kell rendezni, amely orvosolja majd a sérelmeket, és megszünteti a jelenlegi választási törvény nyelvi kényszerét. Deák tehát ekkor túlment az 1861. évi nemzetiségi bizottság tervezetén, és csaknem az 1849. júliusi nemzeti törvény szelleméhez közelítő engedékenységet tanúsított ebben a kérdésben. Tudta, hogy ezzel súlyos aggodalmakat oszlatthat el az udvarban és elősegítheti az integritás helyreállítását.

A harmadik kérdésben: „Hogyan lehet a jogfolytonosság nehéz problémáját áthidalni?” — találkozott az uralkodó gondja Deák gondolkodásával. Itt

⁴⁰ A jelentéktelen Zichy kancellársága alatt voltaképpen Esterházynek volt döntő befolyása a magyar ügyekre. *Redlich*, II, 362.

⁴¹ A konzervatívok szerepére ld. *Ferenzi*, III, 4—5. — *Eisenmann*, 391—392. — *Redlich* II, 365—366.

⁴² *Joseph Redlich*: Emperor Francis Joseph of Austria (a továbbiakban *Redlich*, Emperor). Hamden, Conn. 1965. 340.

⁴³ StA. Deák Franz. 1865. jan. 1-i jelentés. E néhány szót Augusz magyarul is beírta a szövegbe.

tértek át a beszélgetés második szakaszára. A válasz természetesen a Pragmatica Sanctio volt, amelyet Deák ez alkalommal már nemcsak Magyarország, hanem az egész Monarchia legfőbb alaptörvényének nevezett „A jogfolytonosság tehát a Pragmatica Sanctioban gyökerező *Leges observare et observari facere* alapelvnek, továbbá annak az elismerését jelenti, hogy a törvényhozás *töretlen* joga az 1741. 8. tc. és az 1791. 12. tc. szerint törvényesen megkoronázott királyt az országgyűléssel együtt illeti meg.”

Innentől kezdve Deák vette át a szót, és kedvtelve fejtegette a Pragmatica Sanctio értelmét. Ebből vezette le a *közös ügyeket*, amelyek körét — és ezt szóról-szóra diktálta — a következőképpen határozta meg. 1. Az uralkodó udvartartásának költségvetése. 2. A közös védelem költségvetése, úgymint a külügyminisztérium és a haditárca költségvetése. „Mindaz, amit ezek fenntartása megkövetel, az Osztrák Monarchia összes királyságai és országai által közösen viselendőek.” A közös ügyek feletti közös törvényhozás és végrehajtás tehát csak addig terjedhet, amennyit a közös cél: a közös védelem „múlhatatlanul megkíván és feltételez”. Az egyes országokra eső kvótát célszerű lesz közös tárgyalások útján megállapítani. A közösen hozott rendelkezések végrehajtása azonban az egyes királyságok és országok autonóm joga marad.

A közös ügyek körébe tartoznak továbbá: 3. az államadósság, 4. elvileg a kereskedelmi szerződések és 5. a közvetett adók. Ezeket azonban Deák, — mint-hogy nézetei még nem tisztázódtak eléggé — nem részletezte.

E felsorolás után Augusz báró azt kérdezte, vajon elégséges-e a közös ügyeket esetről-esetre tárgyalni. Deák elismerte az állandó tárgyalás szükségességét, de ez, hangsúlyozta, nem történhet egy kétkamarás birodalmi parlamentben, hanem csakis a két független, autonóm országgyűlésen. Ezek küldenek ki egy évre meghatározott számú képviselőt egy birodalmi testületbe, ahol a közös ügyeket tárgyalják és róluk határoznak. E testület mibenlétét és működését illetően Deák ugyancsak meglehetősen bizonytalanságot árult el. Valahogy úgy képzelte, hogy az országgyűlések szakembereket küldenek a birodalmi testületbe, és ott szakbizottságok alakulnak a közös ügyek tárgyai szerint. A pontos és részletes formulázást azonban az országgyűlés hatáskörébe utalta. Külön pontban kötötte ki azt is, hogy mindazon tárgyak, amelyeket a Pragmatica Sanctio szerint „nem feltétlenül szükséges” közösnek tekinteni, továbbra is az autonóm országgyűlések hatáskörébe tartoznak.

Innen kezdve a beszélgetés oldottabb, vonalvezetése lazább lett. Deák óvta a magas megbízót az oktrojálás bármiféle formájától. Nem mulasztotta el kedvenc girondeista szentenciáját elismételni. „Az abszolutizmus, éppúgy mint a forradalom, a törvényesség tagadása” — ő pedig csak a legalitás talaján hajlandó egyezkedni. Közjogi fejtegetéseibe beleszóltta azt is, hogy a törvényhozó hatalom gyakorlása csak a megkoronázott királyt illeti meg, már csak azért is mielőbb le kellene bonyolítani a koronázást.

Augusz utolsó kérdését, hogy miként lehetne mindezt keresztülvinni, Deák nyitva hagyta. Az érdemi megvitatást a jövő számára tartotta fenn, amikor a körülmények kedvezőek lesznek egy alkotmányos kiegyezés számára. Ezzel Deák félreérthetetlenül jelezte, hogy nem bízik ugyan a közeli megegyezésben, de nem mulaszt el egyetlen komoly alkalmat sem egyeztetni a hozzá vezető utat. Mint Ófelsége hű alattvalója és hazafi, szívesen szolgált — és fog szolgálni — felvilágosítással, ha megkérdik. Augusz maga is erősen kételkedett missziója eredményességében. Fegyvést kidőnterítette Deák lojalitását és előzékenységét, személyének kulcsfontosságát bármiféle politikai kilentakozásban, másrészt men-

tegetőzött is a nem teljesen udvarképes gondolatok közvetítéséért. Nem tudja, hasznosíthatók-e és mi módon a fenti felvilágosítások, de kötelességének tartotta a beszélgetésről lelkiismeretesen tájékoztatni megbízóját — fejezte be 1865. január 1-ről keltezett jelentését.⁴⁴

Az 1864. december 27-i találkozó és tárgyalás, úgy vélem, a kiegyezés előtörténetének fontos állomása. Ezt már a külső jegyek: előzetes bejelentkezés, fogadás, pontos feljegyzés is tanúsítják. Augusz a beszélgetésről készített feljegyzését egy hónap múlva, 1865. január 27-én bemutatta Deáknak, majd az ő javításait átvezetve és a fordítást is ellenőriztetve, „hiteles”, a megbeszélés „szelleméhez és értelméhez hű” jelentésként terjesztette fel. Ez a gondosság feljogosít bennünket arra, hogy az iratot a két fél által alaposan átgondolt és előkészített tárgyalás hivatalos — bár Deák által nem szignált — „jegyzőkönyvének” tekintsük, amelyből a felek elvi és akcióprogramjára is következtethetünk. Az első három pont némiképp elárulja, hogyan képzelte el Ferenc József a kibontakozást. 1864 végén, úgy látszik, magában már eldöntötte a magyar országgyűlés újbóli összehívását. Minthogy ilyen lépés közvetlenül érintette Erdély és Horvátország közjogi státusát, általában a magyarországi nemzetiségek helyzetét, tisztázni akarta, hogy milyen engedményekre hajlandó a magyar vezető réteg. Azt is tudni kívánta, mennyiben ragaszkodik a töretlen jogfolytonossághoz, lehet-e e tekintetben 1848 és 1861 között vagy fölött áthidaló megoldást találni. Ha igen, akkor össze lehet hívni az országgyűlést, el lehet kezdeni a „tranzakciót”.

Deák, amint láttuk, elsősorban a magyar korona területi és politikai integritásának elismeréséhez és a jogfolytonosság legalább jogi érvényének helyreállításához ragaszkodott. A Pragmatica Sanctio alapul vételével és új értelmezésével ugyanakkor a kiutat is megjelölte. Ekkor fejtette ki első ízben politikai felelősséggel, miként képzei el az 1848. évi törvények módosítását a birodalmi egység és a magyar önállóság összeegyeztetése jegyében. Először ismerte el tárgyalási alapnak a közös ügyeket és vázolta a kezelésükre vonatkozó elgondolásait. A vázlat még több helyen elnagyolt, pontatlan, de alapjában benne rejlenek az 1867-es rendezés alapelvei. Ami a Monarchia államrendszerét illeti, Deák vitathatatlanul a dualizmus alapján áll: a Monarchia egyik részét a magyar korona országai, a másikat a „többi”, az örökös tartományok alkotják. Ennek megfelelően a közös ügyeket rendszeresen megtárgyaló birodalmi testületnek is a két országgyűlés küldötteiből kell állnia. Abban, hogy milyen legyen a „többi tartomány” berendezése, Deák nem foglal állást. A közös ügyekkel kapcsolatban ugyan több ízben említi a Monarchiát alkotó királyságok és országok autonómiáját, mintha az októberi diploma autonomista koncepcióját fogadná el, ez azonban alighanem inkább a centralizmus tagadása vagy a cseheknek, a lengyeleknek, a horvátoknak tett gesztus volt, semmint konkrét közjogi reformjavaslat.

Feltűnő, hogy Deák az egész tárgyalás folyamán nem vetette fel az önálló, felelős kormány követelését. Csupán egyszer használja az „országos központi igazgatás” kifejezést, egyébként gondosan kerüli a végrehajtóhatalom dualista megszűnésének kérdését. Ez a taktikus tapintat, amennyire megkönnyítette a tárgyalások újrafelvételét, annyira nehezítette utóbb a folytatását, azt a benyomást keltvén az uralkodóban, hogy Deáék már nem feltétlenül ragaszkodnak az önálló kormányhoz.

⁴⁴ A jelentés tisztázati példányának a végén egy 1865. január 27-től keltezett záradék található, amely felsorolja Deák javítási kívánságait és tanúsítja jóváhagyását.

Deáknak a jegyzőkönyvben kifejtett álláspontja első látásra merőben ellentétes az ugyanekkor nyomdába adott *Adalék*-ével. Itt a perszonáluniót bizonyítja és a nemzet jogait lajstromozza, ott a kölcsönös védelmi kötelezettségből folyó közös ügyek körét és tárgyát határozza meg. Voltaképpen egyugyanazon álláspontnak kétoldalú megvilágításáról, egy nemzeti és egy birodalmi vetületéről volt szó. Az *Adalék*-ban a fény a nemzetnek a birodalmi közösség keretében is megőrzött jogaira esett, s csak az árnyékban húzódott meg az, amit az Augusztárgyalás jegyzőkönyve világít meg: a birodalom fennállása érdekében közössé tett ügyekre és jogokra. Vulgarizálva azt is mondhatnók, hogy az első nemzeti, a második udvari használatra készült, de ezzel elmosnánk a két álláspont komplementer összhangját, egymást átható egységét.

Ferenc József a fordulat kezdeményezője

Ferenc József alkalmasint már ismerte az Augusz – Deák tárgyalás híreit amikor az új évvel új szakaszt nyitó első minisztertanácson, január 5-én, kormány-szintű határozatban rögzítette a fordulatot, a kiegyezési politika hivatalos elindítását. A Monarchia általános helyzete megköveteli a magyar országgyűlés összehívásának meggyorsítását — állapítja meg a tanácskozás jegyzőkönyve. Ezt kívánja a *Reichsrat*, a sajtó, a közvélemény. Közkeletű politikai jelszavá vált, hogy az alkotmányzavarból nincs másként kiút, csak ha Magyarországnak megadják a lehetőséget, hogy a fennforgó ellentétek megoldásáról saját országgyűlésén nyilatkozzék. Ámbár lehetséges, hogy a magyarországi közigazgatás és jogszolgáltatás osztrák mintájú átszervezése a magyar országgyűlésnek a Monarchia összérdekei szempontjából kedvezőbb lefolyását biztosítaná, a politikai helyzetnek mégis jobban megfelel az országgyűlés mielőbbi összehívása, mégha fennáll is a veszély, hogy a remélt eredményt egyáltalán nem, vagy nem a megkívánt mértékben hozza meg. Ezért elhatározták, hogy a magyar országgyűlést 1865 második felére összehívják, s addig az átszervezési javaslatokat leveszik a napirendről.⁴⁵

Erről a határozatról — a Schmerling fémjelezte politikai vonal csendes felretételéről — a sajtó az újév első hetében még nem tudhatott. A bécsi centralista lapok az óév szellemében fújták: küszöbön áll Magyarországon az új közigazgatási és igazságszolgáltatási rend oktrojálása. Olyan hír is felröppent, hogy az átszervezés Magyarországon teljes rokonszenvre talál. A *Pesti Napló* magabiztos fölénnyel háritotta el a tévhírt, még a cáfolatot is rangján alulinak érezte. A Deáktól sugalmazott glossza legélesebb vágása nem a bécsi lapnak szólt: mi nem tekintjük az állítólag tervben lévő oktrojálást azon közvetítő *tények* egyikének, amelyek szükségesebbek a *közvetítő embereknél*.⁴⁶ Nem hiszem, hogy belemagyarázás lenne e passzus mögött az Augusz-féle közvetítésre való célzást látni. Schmerling lapja, a *Botschafter*, már másnap visszakozott. Magyarországon csak kisebb igazságszolgáltatási módosítások lesznek, a reformról a döntést az országgyűlésnek tartják fenn.⁴⁷ A magyar konzervatívok lapja, a *Debatte* kevésbé

⁴⁵ *Redlich*, II, 337—338. A jan. 7-i minisztertanács továbbá határozatot hozott a katonai bíraskodás felfüggesztésének előkészítéséről is.

⁴⁶ A *Fremdenblatt* cikkével vitázik a *Pesti Napló* 1865. jan. 8-i száma. Deák sugalmazására ld. *Kónyi*, III, 332—333.

⁴⁷ *Botschafter*, 1865. jan. 9. A cikket idézi, de tévesen január 11-i dátummal *Ferenczi*, II, 410.

tapintatosan tárta fel a helyzetet. A reformtervet a minisztertanács nem fogadta el. Minthogy a döntésre befolyó tényezők többsége eddig a terv mellett volt, nem kétséges, hogy az örvendetes fordulatra az impulzus a legmagasabb helyről jött, amely minden pártcelszövény felett áll.⁴⁸

Így is volt. Ferenc József ezúttal egymaga szötte a „cselt” a kormány-többség néma ellenkezése, az osztrák-német liberálisok alkotmányvédő ellenzékiisége és a magyar konzervatívok vérmes reményei ellenére. Schmerling és társai, mégha hívei lettek volna is, nem tudták, miként kezdjenek hozzá a rendszerüket likvidáló változásokhoz. Nehezítette helyzetüket, hogy a liberális *Reichsrat*-ellenzék ezúttal komolyan vette a parlamenti szabályokat. Januárban a pénzügyi bizottság nem fogadta el az 1865. évi költségvetést. Majd amikor a kormány vonakodott a kívánt csökkentéseket végrehajtani, maga redukálta a költségvetés túlméretezettnek tartott tételeit. A budget-csata jó két hónapig tartott, s a kormány fokozatos visszavonulásával és vereségével végződött.⁴⁹

Az osztrák-német liberálisok úgy érezték, hogy a meghódított parlamentben ők a helyzet urai, ők valósítják majd meg a kiegyezést, amelyről ekkor — általánosságokban — annyit beszéltek és írtak, hogy ez már eltökéltetésük vagy cselekvőképességük kétsége tette. A magyar konzervatívok nem alaptalan kételkedéssel figyelték a bécsi liberálisok egyezkedési kampányát. Ők jobban bíztak az udvari kabinetpolitika hagyományos módszereiben. Szószólójuk, Esterházy, a diploma egy felvizezett változatát propagálta. Az Esterházy-féle dualizmusban az uralkodó a belügyi törvényhozást a két országos diéta közreműködésével, a közös ügyeket viszont abszolút hatalommal — esetleg egy tanácsadó *Reichsrat* konzonáns kíséretével — intézte volna.⁵⁰ Említésre érdemes, hogy a konzervatív klikkel rokonszenvező August is hasonló egyéni nézeteket fejtegetett 1865. február 12-i felterjesztésében, amelyet önszorgalomból készített. A legfontosabb aktuális teendőnek egy konzervatív kormánypárt szervezését tartotta, amely az országgyűlés előkészítése és működése során majd magához vonzza a mérsékelt elemeket.⁵¹

Bizonyára maga is meglepődött, amikor ugyanerről a napról keltezett, rövid utasítást kapott a Deákkal megkezdett tárgyalás folytatására. Ferenc József, úgy látszik, a konzervatívok receptjeit fogadta erős kételkedéssel, és nem zárkózott el a deáki javaslatok megfontolása előtt. Február 12-én tudatta Augusszal: tárgyalási alapul elfogadja az első jelentésben — Deákkal egyetértésben — lefektetett elveket. Úgy vélte, van rá kilátás, hogy ezen az alapon megoldják a függőben lévő közjogi kérdéseket, és akkor az esedékes magyar országgyűlés credményre vezethet.⁵²

Újabb történeti munkák érdekes adatokat közölnek Ferenc József egy másik, egyidejű akciójáról. A császár február 19-én késő este, a legnagyobb titokzatosság közepette, kihallgatáson fogadta Richard Belcredit, Csehország helytartóját. Bevezetőül a magyarországi helyzetről beszélt. Kifejtette, hogy tudomása szerint a magyar liberálisok, maga Deák is, óhajtják a kiegyezést. Hosszas és nehéz tárgyalásokra kell felkészülni. Az ókonzervatívokat nem sokra tartja, Schmerlinget pedig kifejezetten alkalmatlannak a sok tapintatot igénylő egyez-

⁴⁸ *Debatte*, 1865. jan. 9.

⁴⁹ A vitát összefoglalja *Hogge*, II. 258—262. — *Kónyi*, III, 385—386.

⁵⁰ Lónyay naplójából közöl részletet *Kónyi*, III, 338.

⁵¹ StA. Deák Franz. August 1865. febr. 12-i jelentése. Ekkor még nem kapott választ első, jan. 1-i jelentésére.

⁵² Uo. 1865. febr. 28-i jelentés. Kivonatban ismerteti *Redlich*, II. 390.

kedés lefolytatására. Az államminisztert hamarosan meneszteni fogja, mondta, utódjául Belcredit szeretné. Ő első meglepetésében nem vállalta a megbízatást. Konzervatív meggyőződésére hivatkozott. Nem ért egyet a februári alkotmánnyal, és semmiféle konstitucionalizmussal, mert az nem illik az ausztriai viszonyokhoz.⁵³ Ez az indoklás nem ábrándította ki a vele mélyen egyetértő császárt, sőt még rokonszenvesebbé tette előtte. Ferenc József már február végén Belcredi mellett döntött.

A történeti irodalomban bőséges anyagot találunk a Monarchia ekkori külpolitikai bonyodalmairól is. Ismeretes, hogy a közösen vívott dán háború után, Ferenc József minden elégedettsége és a szövetséghez való szoros ragaszkodása ellenére a porosz–osztrák viszony már 1864 végén, 1865 elején megromlott. Bismarck ekkor jelentette be, hogy Poroszország „különleges előnyökre” tart igényt a visszahódított elbai hercegségekben.⁵⁴ Ez az igény több hetes jegyzék-váltást és növekvő feszültséget okozott Berlin és Bécs között. Az 1865. január 11-i minisztertanácson Ferenc József és külügyminisztere a Bismarck akaratának való alávetés és a háború kockázata közötti középvonalat s a „türelem és szívósság” jelszót tűzte ki követendő irányul.⁵⁵ A türelemhez és szívóssághoz azonban belső erő és nyugalom kellett. Feltehető, hogy ez a megfontolás egyik, és pedig eléggé nyomós oka lehetett annak, hogy a császár nem sokkal később felszólította Zichy magyar kancellárt: tegyen javaslatot az országgyűlés előkészítésére és a katonai bíróságok kivételes jogkörének megszüntetésére.⁵⁶

Az Augusz-misszió, Zichy megbízása, Belcredi „felkészítése”, a Bismarckot ellensúlyozó külpolitika egyidejű és egymással szorosan összekapcsolt eseménysort alkottak, amelyet csak a nemzeti látószögű vagy a szakági kutatás bontott regionális vagy tematikai metszetekre. Ez a szétbontás, bármennyire szükséges és indokolt lehet is a részkutatás szintjén, az analízis folyamán, — magát az összefolyamatot elfedi vagy eltorzítja, ha nem következik be a külön elemzett részmunkák szintézise, vagy egymásba épülésük szinoptikus összefoglalása. A történeti irodalomban ilyen újra-összekapcsolás csak ritkán és hiányosan következett be.⁵⁷ Márpedig nyilvánvaló, hogy az eseménysor, amelyet az egyik tör-

⁵³ *Somogyi*, 79—80. Disszertációjának ez a fejezete nyomtatásban is megjelent: Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből (A februári pátens felfüggesztése). *Századok*, 1973. 4. sz. (A továbbiakban *Somogyi*, *Századok*) 879.

⁵⁴ *Kovács Endre*: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. (A továbbiakban *Kovács*). Bp., 1968. 53—54. — *Heinrich Srbik*: Deutsche Einheit (a továbbiakban *Srbik*) IV, München, 1942. 224.

⁵⁵ Uo. 226.

⁵⁶ *Redlich*, II, 339.

⁵⁷ Önmagában véve is az jellemző, hogy nagyon kevés az olyan tanulmány, amely a kiegyezést összbirodalmi eseményként, az egyezkedésben résztvevők és kirekesztettek küzdelmének eredményeként mutatná be. A Monarchia történetét feldolgozó szintézisek többnyire tematikai egységekre osztott időrendben haladnak, és ritkán kapcsolják össze a szétbontott tematikai egységeket. Jól példázza ezt a szerkesztési módot néhány újabb szintézis. *Robert Kann* két kötetes munkája jellegénél fogva inkább tanulmánygyűjtemény, mint módszeres történeti feldolgozás. A neoabszolutizmus és a kiegyezés problémáját eredeti módon személyi portrékkal közelíti meg; ami nagyon érdekes eszmetörténeti mozzanatok feltárására alkalmas, de elhalványul benne a történetiség elve. *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. Graz—Köln, 1964. II, k. XVIII. és XIX. fejezet. Az angol Monarchia-szakértő, *Macartney* új szintézise a hagyományos nyomon halad: lényegében a császár és a magyar vezető réteg egyezkedésére szűkíti a folyamatot, és csak *Königgrätz* kapcsán fűzi össze a külön futó tematikai szálakat. *C. A. Macartney: The Habsburg Empire 1790—1918*. London, 1969. 537—540. Ennél szélesebb látókörben mozog a francia *Tapié* összefoglaló munkája, amely a magyarokon kívül a szlávok, főként a csehek szerepét is nyomon követi. Kevesebb figyelmet fordít viszont az osztrák-németekre, és külön témaként

ténész a Deákkal, a másik a Belcredivel folytatott tárgyalások vagy a porosz — osztrák viszony fonalát követve regisztrál, a valóságban — ezúttal Ferenc József tudatában — egy összefüggő, egységes politika egymást kölcsönösen feltételező részkérdéseiből állott. Nyilvánvaló, hogy a *Reichsrat* ellenzékiége és a külpolitikai horizont elborulása közrejátszott az Augusz-misszió megindításában, ennek kezdeti sikerei pedig bizonyára befolyásolták a császár 1865 januári intézkedéseit. Nem egymás mellett futó, parallel akciókról volt tehát szó, amikor Ferenc József február 12-én engedélyt adott a Deákkal kezdett bizalmas tárgyalások „legfelsőbb” jóváhagyással való folytatására és egy hét múlva Belcredit szemelte ki a bukásra ítélt államminiszter utódául. Ebben a belső konszolidáció dualista, illetve a dualizmust az autonomizmus elemeivel kombináló elgondolásának körvonalai bontakoztak ki. Az új politika kezdeti sikerei pedig — a német középállamok támogatásával együtt — bátorságot adtak ahhoz, hogy a bécsi kabinet határozottan elutasította Bismarck február 22-i jegyzékét — a „különleges előnyök” kívánságlistáját.⁵⁸

Itt válaszra vár az a kérdés, miért Deákhhoz és Belcredihez fordult, miért a liberális dualizmus és a konzervatív autonomizmus kombinációjával kísérletezett Ferenc József — miért nem folytatta Schmerling nagynémet centralista irányvonalát, pedig az élvezte az osztrák-németek, a liberális német középállamok támogatását, és még a magyar vezető réteg együttérzésére is számíthatott Bismarck kihívó hatalmi túltengésével szemben. A belpolitikai vonatkozásokat már érintettük, próbáljuk meg rekonstruálni a külpolitikai megfontolásokat.

Ferenc József külpolitikai nézeteiről keveset tudunk. Néhány bizalmas megjegyzéséből, felszólalásaiból és leveleiből annyit kihámozhatunk, hogy a külpolitika felfogásában roppant erősen kötötte a feudális-dinasztikus hagyomány. Az államközi rend alapjának a nemzeti államalakulás klasszikus korában is a legitim uralkodóházak isteni kegyelemben eredező jogát tartotta, tehát eleve és elvi megvetéssel utasította el a nemzeti akaratot, mint a szuverenitás forrását és a nemzetközi viszonyok rendező elvét. Minthogy nemzeti érzés sehova sem kötötte, Németország egyesítését külpolitikai, hatalmi kérdésként fogta fel, amelynek sem cél-, sem időszerűségéről nem volt meggyőződve. Igaz, olykor németnek vallotta magát,⁵⁹ de ez nem jelentett többet, mint hogy németül beszélt, a kedvelt bécsi dialektusban, németül olvasott, aktákat és újságot, semmiképp sem fűzte azonban *deutschnational* eszmei és érzelmi kötődés a német

illeszti a belső reorganizációhoz a külpolitikát. *Victor-L. Tapié: Monarchie et peuples du Danube. Paris, 1969. 332—337.* A tematikai szempontból végzett analízis és az összefüggések csupán logikai helyreállításának módszerére *Louis Eisenmann* id. könyve kitűnő példa. Történetibb nála *Redlich* ma is alapvető monográfiája, amely néha összekapcsolja az együttfutó eseménysorokat. A kormánycentrikus látószög és a szerkesztési aránytalanságok azonban többnyire egyszerűsítik problémátalásának sokoldalúságát. A szakirodalom zömében külön tárgyalt témakörök történeti összeillesztésében is értékes és eredményes munka Somogyi Éva id. disszertációja, különösen a birodalmi kormány, az osztrák-német és a magyar vezető réteg tevékenységének összefüggő ábrázolása. Somogyi felhasználja a legújabb osztrák munkákat, köztük olyan kéziratosszertációt is, amelyhez nem tudtam közvetlenül hozzáférni.

⁵⁸ *Friedjung*, I, 114—116. *Friedjung* az elutasítást főként azzal magyarázza, hogy Rechberg mérséklő befolyását nélkülözvén, Ferenc József engedett az intranzigensek, többek között Biegeleben befolyásának. *Srbik* is említi Biegeleben befolyását és a poroszellenes német államok ellenállásának hatását. *Srbik*, IV, 237—239.

⁵⁹ *Georg Franz: Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie. München, 1955. 330.* — A nemzeti eszmével szembeni értetlenségét, dinasztikus-bürokratikus beállítottságát jól jellemzi *Redlich*, II, 267—268.

nemzethez és a germán hazához. Tudatában népeinek érdeke maradéktalanul egybeesett háza érdekeivel, amint a dinasztikus hatalmi érdek külpolitikai nézeteiben is azonosult birodalma nagyságával és becsületével.

A külpolitika gyakorlati kérdéseiben is többnyire a metternichi hagyományt követte. Ez Németország vonatkozásában — Ausztria elsőbbségének formális elismerésével — ténylegesen az osztrák — porosz kettős vezetőszerkezetet jelentette. Az osztrák — porosz dualizmus nem zárta ki a vetélkedést, az egymás rovására szerzett előnyöket, feltéve, hogy mindez a dinasztikus külpolitika keretei között, a fejedelmek egyezkedése formájában történik, és nem borítja fel a két vezető hatalom közötti egyensúlyt. Az együttműködés kiállta a napóleoni háborúk megpróbáltatásait, jól bevált a Szent Szövetség fénykorában, sikerrel elkerülte az 1848-as frankfurti egyesítés bukhatóit, végül is azonban nem tudott ellenállni a hódító nacionalizmusnak. Poroszország hosszú habozás után vállalta Piemont szerepét, Ausztria pedig egy álparlamentáris álszövetségi államban szerette volna a tényleges vezetőszerkezetet megszerezni. 1863 nyarán, egy röpké történelmi pillanatra Ferenc Józsefet, e fantáziátlan bürokratát is megkísértették a „romantikus császár-álmok” háza egykori német-római címének és méltóságának visszanyerhetéséről.⁶⁰ Volt azonban benne annyi józan közép-szer, hogy a romantikus álomból hamar kiábránduljon. Minthogy Németország *nemzeti* egyesítése valójában nem érdekelt, teljesen hihető, hogy a frankfurti ábránd másnapján könnyű szívvel mondott le az egységkövácsolás nem neki szánt hivatásáról.⁶¹

Tény, hogy Frankfurt után jó két évig a Poroszországgal való együttműködés irányvonala kerekedett felül, és teljesedett be a Dánia elleni háborúban. A császár a háború közös megvívásának módszerével és végeredményével nagyon elégedett volt. Külpolitikai nézeteit az 1864. október 31-i minisztertanácson átfogó exozében fejtette ki. Bensőséges egyetértés, minden lényeges kérdésben előzetes tanácskozás Poroszországgal, összetartás és együttműködés a Német Szövetséggel, s ily módon imponáló hatalom szembehelyezése Franciaországgal. De azért lehetőleg jóviszony III. Napóleon Franciaországával is — szövetkezés nélkül; nyugodt kivárás Olaszországban — az új állam elismerése nélkül; végül pedig a megértés ápolása Angliával és Oroszországgal.⁶² Meggondolt reálpolitika ez, egyetlen mozzanata sem létszik kockázatosnak, irreálisnak. Csupán az egész konzervatív békeprogram volt légüres teret tételező irreális és kockázatosan statikus III. Napóleon és Bismarck szomszédságában, a közép-európai polgári forradalom korszakát lezáró dinamikus évtizedben. Ausztria hagyományos statikus egyensúly-politikája elavultnak bizonyult egy korszerű, *dinamikus egyensúly* fenntartásához.

Dinamikus egyensúly-politikához vagy a század uralkodó eszméinek szolgálatára, vagy a dinasztikus célok szolgálatába állítására volt volna szükség. Az előbbi a német liberális nacionalizmussal való azonosulást kívánta, az utóbbi nem nélkülözhetette az erős külső támaszt, a németországi egyensúly fenntartásához elsősorban Franciaország szövetségét. Ferenc József számára azonban megfoghatatlan és elfogadhatatlan volt ez az alternatíva. A liberális nacionalizmust illegitim értékrendnek tartotta, Napóleont eme értékrend jellegzetes képviselő-

⁶⁰ Engels: Az erőszak szerepe a történelemben. Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 21. k. Bp., 1970. 347.

⁶¹ Ferenc József beszélgetése Viktória angol királynővel 1863. szept. 3-án. *Redlich*, Emperor, 321—322. — *Srbik*, IV, 63.

⁶² Uo. IV, 211.

jének: megbízhatatlan kalandornak. Akkor már inkább Poroszország. „Fő gondom változatlanul arra irányul, hogy szövetségünk csorbítatlanul fennmaradjon és még tovább erősödjék — írta 1864 őszén Vilmos királynak. — Tudod, milyen rendületlenül meg vagyok győződve, hogy szövetségünk a fennálló jogrend legbiztosabb oltalma korunk nagy politikai és szociális veszélyeivel szemben.”⁶³ Bizalmas magánleveleiben is hitet tett az „üdvös szövetség” (heilbringende Allianz) mellett, amelyet „az egyetlen helyes politikának” nevezett.⁶⁴ A szövetségi jóviszony kisebb-nagyobb zavarai beilleszthetők voltak a dinasztikus diplomácia becsületkódexébe, és elválaszthatók a koronás fő személyétől. A Poroszországgal való szövetség üdvös politikáját, igaz, megkeserítették egyes „kamaszos csínytevések” (burschikose Streiche),⁶⁵ de ezeket Ferenc József Bismarcknak, a porosz kormány rossz szellemének tulajdonította.⁶⁶

A császárt a keserű csalódás, dinasztikus külpolitikáját a súlyos csapás akkor érte, amikor kiderült, hogy Poroszország elfogadta a nemzeti eszmét, mint a nemzetközi viszonyok rendező elvét és a szuverenitás forrását. Amikor az is kitűnt, hogy Bismarck a „kamaszos csínytevést” az állami politika rangjára emelte, és Poroszország, a legitim rendet védő szövetséges, az illegitim értékrend egyes elveit befogadó, modern módszereit alkalmazó ellenfélle vált, akkor Ferenc Józsefnek be kellett látnia, hogy „az egyetlen helyes szövetségi politika” zsákutcába, a birodalom létét fenyegető újabb válságba vezetett. Poroszország maga kényszerítette tehát a metternichi hagyomány revíziójára. A kiutat érthető módon nem az „illegitim” eszmével és módszerrel — a nacionalizmussal — vívott vetélkedésben, hanem a Habsburg családi „tartomány”, a Monarchia „nemzetfeletti” egyensúlyának helyreállításában, a birodalom „történelmi dualizmusának” egy korszerűsített autonomizmussal való kombinálásában kereste.

Ebben az összefüggésben az is kitűnik, hogy a kiegyezéshez vezető fordulatot elsősorban Ferenc József kezdeményezte. Úgy is mondhatnók: a sok kudarc és a szorító kényszer végre megvilágosította az uralkodó elméjét és rábírta, hogy vállalja a szituáció szelektáló szerepkörét. Deák a végrehajtásban, egy megérett gondolat operacionali zálásában játszott irányító szerepet. Február végén, amikor Augusz hivatalos megbízottként ült le mellé, elvileg is jelentős, gyakorlatilag is jól hasznosítható javaslattal állt elő. A február 25-i bizalmas tárgyaláson „hűséges hódolattal” jelentette ki, hogy az uralkodó bizalma még jobban kötelezi a rábízott feladat teljesítésére. Ami az országgyűlés teendőit illeti, mindenekelőtt való előfeltételként a jogfolytonosság elismerését említette és a koronázási hitlevélben való megállapodást. Az országgyűlésnek viszont, mondotta, a Pragmatica Sanctio értelmében el kell ismernie a *birodalom szilárd fennállásának biztonságát, amelyet semmi más tekintetnek nem szabad alárendelni*. Másodsor, meg kell állapítani a magyar királyságnak a maga egészében való *önállását*, és mindazon ügyeket meg kell hagyni törvényes hatáskörében, amelyek feletti rendelkezést a birodalom szilárd fennállása multhatat

⁶³ Uo. 210.

⁶⁴ *Schnürer*, Briefe, 1864. aug. 2. és 27. 333—334 és 339.

⁶⁵ Uo. 1864. aug. 2. 334.

⁶⁶ *Redlich*, Emperor, 318. — Ferenc József 1864. febr. 16-i levele Albert szász trónörökös-höz. Franz Joseph I. in seinen Briefen. Herausgegeben v. Dr. Otto Ernst. Wien—Leipzig—München, 1924. 160.

lanul meg nem kívánja. Ennek megfelelően a magyar alkotmány alaptörvényei is a lehetőségig fenntartandók.⁶⁷

Deák tehát kimondta a szót, amelyet *fenn* négy éve vártak tőle: a birodalom fennállását és biztonságát semmilyen más tekintetnek nem kívánja alárendelni, vagyis kész Magyarország alkotmányos önállóságának és a birodalom létérdekeinek követelményeit összhangba hozni. Az első beszélgetés óta eltelt két hónap alatt Deák bizonyára sokat töprengett és legközelebbi barátaival többször tanácskozhatott a kiegyezés elvi tételeiről és konkrét lebonyolításáról. Ha az első beszélgetés szövegében még inkább csak kedvenc gondolatai és szófordulatai tűnnek fel, a másodikban már egész mondatok, szabatosan fogalmazott tételek anticipálják a húsvéti cikket.

A februári beszélgetés végén Deák felkérte a közvetítőt, hogy illetékes helyen említse meg az országgyűlési összehívó levélre és a koronázás előtti cikkelekre vonatkozó kívánságokat. Az előbbit illetően a magyar korona integritására való utalást, továbbá Erdély, Horvátország, a Határőrvidék és Fiume meghívását, az utóbbihoz a trónörökösödés és koronázás, a jogfolytonosság, a közös ügyek, a központi birodalmi tanács és végül a magyar királyság önállósága témákat ajánlotta. Mindenekelőtt ezekre az alapkérdésekre szeretett volna kielégítő választ kapni. A maga részéről viszont megígérte, minden befolyását latbaveti, hogy a képviselőház a fentiek szellemében küldött leiratot ellenzék nélkül, egyhangúlag megszavazza, és ezért azonnal megkezdí a tárgyalásokat politikai barátaival.⁶⁸ Nézeteltérésekre persze az országgyűlés folyamán lehet számítani, ezek azonban a tárgyalások menetét nem fogják megakasztani.

Ennek az ígéretnek az ismeretében jobban felismerhető és megérthető a *Pesti Napló* hangváltása. Február végétől a cikkek kormányellenes kritikája élesebb lett. A Napló szolidaritást vállalt a bécsi liberálisokkal, és következetesen elválasztotta a jóságos uralkodót a rossz kormánytól. Az *Adalékok* megjelenése után Kemény több vezércikkben méltatta — és már a titkos egyezkedési tárgyalások szellemében magyarázta — a közjogi intranszigienciát a politikai alkukészéssel párosító deáki művet.⁶⁹

Schmerling megingása

Pest lépett, most Bécsen volt a sor. A kormány nem sietett. Még mindig nem látta világosan a fordulat bekövetkezését, vagy nem értette következményeit. Zichy kancellár nem jeleskedett a császári megbízatás operatív végrehajtásában. Két hónapba telt el csupán a javaslatétel a hadbíróságok hatáskörének május 1-i hatállyal történő megszüntetéséről. Az országgyűlés előkészítése érdekében jóformán semmit sem tett. Az a javaslata, hogy a választásoknál az 1848-as törvényt alkalmazták, nem tekinthető valami eredeti, többetes fejtevést igénylő elgondolásnak. Az országgyűlés mikénti összehívását illetően a kényes érdemi kérdést — Erdély és Horvátország meghívását — igyekezett megkerülni, halogatni. Így a március 15-i minisztertanácson nem tudott számottevő előrehaladásról beszámolni. Politikai körökben — érthető módon — az a gyanú

⁶⁷ StA. Deák Franz. Augusz 1865. febr. 28-i jelentése.

⁶⁸ Lónyay bécsi tájékozódására ld. *Könyi*, III, 337—338, Trefort kiegyezés melletti agitációjára uo. 341—343. — Kemény véleményére és tevékenységére *Beksics*, 295, 301—302.

⁶⁹ *Pesti Napló*, 1865. márc. 8.

terjedt el, hogy a kormány nem veszi túl komolyan a magyar országgyűlés ügyét.⁷⁰ Még inkább érthető, hogy a császár elégedetlen volt a topogással. Bizonyára bosszantotta Schmerling „passzív rezisztenciája” is. Tény, hogy a minisztertanács után, megint az esti órákban, fogadta Belcredit.

E második találkozón a császár nagyon egyszerű, de hatásos — és pályafutása során sokszor alkalmazott — fogással élt: a személyes hűség és önfeláldozás érzelmeire appellált. Ebben a szomorú és vészterhes időben — mondotta bürckratikus pátozának közhely-nyelvén — Belcredit tartja „az egyedüli becsület embernek, akire feltétel nélkül hagyatkozni mer”. Szinte kérlete, hogy méltányolja nehéz helyzetét és ne utasítsa vissza „egyedüli reménységét”. Ellenállhatott-e a hű alattvaló, ha császára „egyedüli reménységének” nevezte? Belcredi lelkében már dezignált államminiszterként hagyta el a Burgot, és komolyan foglalkozni kezdett a fordulatnak megfelelő új kormányprogrammal.⁷¹

Schmerling ekkor tájt már érzekelte a széljárás változását, talán a bukás előszelét is, de még nem adta fel a harcot. Márciusban egyidejűleg három irányban — a kormányon belül, a *Reichsratban* és Pest ellen indított támadást. Stratégiai lángelmével sosem volt megáldva, nagyvonalúság is ritkán, pályájának néhány sikeres szakaszán villant fel benne. 1865 tavasza semmiképp sem tartozott ezek közé. Fegyvereit ezúttal a dinasztikus abszolutizmus arzenáljából kölcsönözte. A március 15-i minisztertanácson goromba gúnycsüsséggel kikelt a pesti szalonpolitika és a kaszinói fecsegés ellen, egy oldalvágással denunciólta a bécsi ricsajsajtót és a „normális vágányról kizökkent” *Reichsrat*ot is. Ellenezte, hogy a magyar országgyűlést Pesten tartsák, ahol káros szociális befolyás érvényesülne. Jobb kisvárosban, ahol se kaszinó, se tömeg, se kényfort nincsen.⁷² Praktikus érv volt, de inkább Metternich korabeli, semmint az 1860-as évtized krónikus válságából kiutat mutató. Az államminiszter ellenkezését komoly figyelemre sem méltatták.

Nem járt nagyobb sikerrel az osztrák-német baloldal ellen indított offenzíva sem. Március 25-én a képviselők egy csoportja előtt Schmerling lemondással fenyegetőzött, ha a *Reichsrat* a költségvetés további csökkentését követelné.⁷³ Pár nap múlva válaszolt a belpolitikáját ért bírálatokra. Azzal igyekezett hatást kelteni, hogy konoksgága kritikáját felelőtlen illúzionizmusnak minősítette. A kormány, mondta, rendületlenül ragaszkodik a februári alkotmány Magyarországgal való elismertetéséhez. Ezért nem fűz vérmes reményeket a következő magyar országgyűléshez, habár szorgosan munkálkodnak az előkészítésén. A siker zálogát inkább abban látja, hogy Ausztria és a birodalmi alkotmány hívei előbb-utóbb bátran fellépnek a kormány mellett.

Támadását kiterjesztette a *Reichsratra* — sőt a parlamentarizmusra is. Kétségbevonta, hogy lehetséges-e egyáltalán Ausztriában parlamentáris kormányzat, és hogy létezik-e valaminő határozott arculatú többség. A nemleges választ az imparlamentáris gyakorlat morális és politikai igazolásának fogta fel. Korholta a lagymatag kormánypártot, az ellenzékét pedig a nagyravágás, a népszerűség-hajhászás és az önzés bűnében marasztalta el.⁷⁴ Nem világos, hogy csak

⁷⁰ Redlich, II, 339.

⁷¹ Somogyi, 80–81. Somogyi, *Századok*, 1973. 4. sz. 880.

⁷² Redlich, II, 340–341.

⁷³ Kónyi, III, 386.

⁷⁴ Schmerling beszédét és az 1865 márc. végi *Reichsrat*-vitát összefoglalva ismerteti uo. 386–388.

megzavarodottan vagdalkozott, vagy megfontoltan, célratorően támadott-e az államminiszter. Ha az utóbbit feltételezzük, akkor arra gondolhatunk, hogy a császár előtt a liberális alkotmányosságot és a magyarokkal való kiegyezést mint felelőtlen ábrándozást és a birodalom egységét veszélyeztető kísérletet akarta lejártni. Dehát sem a harg, sem a mód, sem az érvek, amelyek nyomban nagy vihart kavartak a Házban, nem bizonyultak meggyőzőnek. Ismét Kaiserfeld vágott vissza: ha az ellenzék ilyen terméketlen, akkor milyen eredményekkel dicsekedhet a kormány? A válasz megsemmisítő volt. A gazdaság esődben, a belviszonyok ziláltak, a nemzetközi tekintély lehanyaglott. Ausztria fokenként elveszti hatalmi állását. Ha ma megtámadnának, és erre számítani kell, akkor „meghasonolva, szétépve, pénz, hitel és hatalom nélkül, amint saját hibánk folytán vagyunk” — szőnyű kilátásoknak néznénk elébe.⁷⁵

Az ellenvágás: hivatkozás a Monarchia hatalmi állásának megingására és aggasztó hanyatlására — ült. Ez valóban foglalkoztatta és összekapcsolta a dinasztíát, az osztrák-német — és nem utolsósorban — a magyar vezető réteget. A közhangulat nyomására Schmerling visszavonult. Kaiserfeldnek adott békülékeny válaszában a találkozási pontokat emelte ki. A tüzet az ökonervatívokra irányította, bennük jelölte meg „legmakacsabb ellenfeleiket”, akiknek aknái a képviselőházig elnyúlnak s hatásuk még ott is érezhető. A magyar kérdésben is a közös osztrák-német érdekekre appellált. Hiszen ő is kívánja, úgymond, a kiegyezést, de egy nagy magyar párt 1848-at tekint a jogalapnak. Hogyan lehet ezzel a párttal megegyezni? Hogyan lehet összeegyeztetni a birodalmi alkotmányt, amelyet Kaiserfeld és társai is szilárd alapnak tekintenek, az 1848-as törvények elismerésével? Előbb a magyaroknak el kell fogadniuk a *hözös* alkotmányos alapot, azután lehet egyezkedni. Reméli, Kaiserfeld is ilyen értelemben veszi a kiegyezést, és akkor örömmel nyújt neki kezét.⁷⁶

A fegyverszüneti ajánlat elkésett. A februári alkotmány nem volt már varázsszó: négy év alatt éppen a szabadságjogokat garantáló alkotmányossága vesztette el hitelét. A magyarok „beterelésének” az összbirodalmi alkotmányossággal fedezett érvei is jócskán elkoptak. Schmerling nem figyelt fel idejekorán politikájának és személyének lejáratozására. Nem sokra becsülte az egész parlamentarizmust, nem vette komolyan az Alkotmánypártot. Ő a *Reichsrat*ot továbbra is az új rendszer álpillérekkel ékes, klasszicista homlokzatának látta, amilyennek annak idején megtervezte. Nem vette tudomásul, pedig 1864 őszen világosan látható volt, hogy az álpillérek mégiscsak tartanak valamit: a hitelt a tőzsdén, a bizalmat a szabadelvű polgárság köreiben, a konszolidációt a birodalmi épület egyik oldalszárnyán. Schmerling valójában egy a liberális reformpolitikus gúnyjába bújt jozefinista hivatalnok volt — Ferenc József udvarában, ahol a gúnya miatt nem kedvelték, a benső miatt nem tarthatták.

Szövetségesét és támaszát, az osztrák-német Alkotmánypártot maga idegenítette el. Pedig még 1865 telén is lett volna cél és tárgy az összefogásra. Az osztrák liberálisok valóban hallani sem akartak a magyar 1848 elismeréséről, a perszonálunióról. Deák művét, az *Adalék*-ot, amely március 9-én jelent meg németül, a bécsi sajtó egy része kritikával és ellenérzéssel fogadta.⁷⁷ A *Neue Freie Presse* többek között azt kifogásolta, hogy Deák illetlen modorban és sértően

⁷⁵ Uo. 386—394.

⁷⁶ Uo. 394—395.

⁷⁷ Megjelenése után a bécsi sajtó kezdetben inkább elismeréssel méltatta az *Adalék*-ot. Vö. *Pesti Napló*, 1865. márc. 1., 5., 10. A német fordítás megjelenése után azonban több kritika jelent meg, köztük a *Neue Freie Presse*-é.

támadja Lustkandlt — és rajta keresztül a német tudományt. Szemére vetette, hogy egyoldalú „politikai pártiratot” készített, ennek érdekében nem veszi figyelembe Lustkandl jogos kritikai észrevételeit sem.⁷⁸ A munka Magyarország különállását és nem az összetartozást bizonyítja.

A Pragmatica Sanctio újraértelmezése

Schmerling március derekán elmulasztotta az osztrák-német liberálisokkal való közös fellépést, pedig a hozzá közelálló sajtó is hasonló szellemben bírálta az *Adalék*-ot. Annál inkább meglátta és megragadta az ellentámadásában rejlő kitűnő taktikai alkalmat Deák. Amikor tanulmányát nyomdába adta, december közepén, akkor még joggal érezte úgy, hogy a 61-es álláspontjához való ragaszkodás, a nemzet jogainak hangsúlyozott védelme az időszak feladata, s e mögé kell szólítani a módosításra, az egyezkedésre való készség jelzéseit. A kiegyenlítés első lépéseinek sikere azonban felülmúlta és keresztelte számítását. Mire az *Adalék* megjelent, addigra Augusszal és magas megbízójával már megállapodott a húsvéti cikk fő gondolataiban és az egyezkedési tárgyalások alapelveiben. Az *Adalék* tehát megjelenése pillanatában *ad usum regis* elavulttá, használhatatlanná vált. Deák kereste a kedvező alkalmat a mögöttes tartalom nyitabb értelmezésére. Ehhez kínált taktikai szempontból kitűnő alkalmat a *Neue Freie Presse* bírálata, amelyre csupán a vita kedvéért, igazán bizonyításáért aligha választott volna. Úgy vélem, nem a Magyarország önállását igazoló törvények ismételése, nem Lustkandl és az újság tévedéseinek kipécézése volt Deák célja.

Deák műve, hangoztatja az egyes szám harmadik személyben fogalmazott válasz, nem politikai vitáit. Az ilyen iratok nemesak a múlttal foglalkoznak, hanem a jövővel is, valamilyen módon programot adnak. „Deák nem bocsátkozott abba, hogy jövőre mi lenne megállapítandó, sőt határozottan kijelentette, hogy ilyenmű politikai vitatkozásokba nem akar bocsátkozni.”⁷⁹ A munka közjogi platformja, a perszónalunió, tehát csak a múltra vonatkozik, azt vizsgálja: mi volt eddig Ausztria és Magyarország közjogi viszonya — a tiszta törvényesség szemszögéből. A történelmi valóság persze gyakorta nem a tiszta törvényesség szerint alakult. „Ha Lustkandl csak azt írta volna, hogy mióta Magyarország Ausztriával a Habsburgi ház alatt együtt áll, gyakran mutatkozott törekvés a szorosabb reál-unióra, hogy azon hosszú háborúk alatt, melyek egy érdekért egyesült erővel valának folytatva, elkerülhetetlenek voltak oly viszonyos érintkezések, melyek a personal-unió határán túl mentek, s hogy a birodalom minden részeinek érdekében jövőre is szükséges a personal-uniónál szorosabb kapcsolat, ha — mondjuk — ezeket írta volna, . . . akkor könyve egészen más munka lett volna. . . Ily munkára valószínűleg Deák sem írt volna észrevételeket. . .”⁸⁰ Mindenképpen Deák szemérmét dicséri, hogy beiktatta a „valószínűleg” szót, amely megengedi a kételkedést. Mert ki tudja, mit választott volna ilyesfajta passzusra Deák 1861 nyarán, mit 1863 telén?

Deák persze tudott mértéket tartani. Vitacikkében nem vonta vissza, s nem fordította visszájára az *Adalék* alapelvét. Csupán annyit fűzött hozzá, hogy Ausztria és Magyarország között a „legszorosabb perszónalunió” állott fenn,

⁷⁸ *Adalékok a magyar közjoghoz*. Deák választát közli Kónyi, III, 344—379. Az idézett részeket ld. 345 és 357.

⁷⁹ Uo. 359.

⁸⁰ Uo. 362.

ebből következtek a történelemben gyakori „közös érintkezések”, ámbar ezek reáluniót nem alkottak.⁸¹ Miután felfelé tisztázta, a hazai közvélemény előtt pedig első ízben megpendítette álláspontjának változását, egyértelműbb pozícióból fejezhette be az Augusszal folytatott titkos tárgyalásokat. Április 7-én, az utolsó megbeszélésen, magyar és német nyelven írásba foglalták Deáknak a kiegyezést megalapozó közjogi álláspontját.⁸²

Schmerling és Deák között a közjogi következményeket tekintve fontos és „igen megfontolandó vélemény- és nézetkülönbség forog fenn”. „Az Államminiszter úr felfogása szerint a *februári alkotmány* azon utolsó alap (Deák szerint politikai biblia), melyhez a birodalom és különösen Magyarország sarkalatos törvényeit alkalmazni, s annyiban, amennyiben vele nem egyeznek, módosítani, megváltoztatni és eltörölni kell.

Deák Ferenc győződése szerint ezen utolsó alapnak, politikai bibliának Ausztriára nézve továbbra is és örök időkre a *Sanctio Pragmaticának* kell maradni, úgy, hogy amennyire a februári alkotmány ezen alapot megváltoztatta, vagy ezzel ellenkezik, annyiban ezen alkotmány módosítandó, miszerint ez a Monarchia emez alaptörvényével, a Sanctio Pragmaticával összhangba hozassék. Deák győződése szerint a Pragmatica Sanctio tartalma oly *praegnant*, hogy abból mindenha a kifejelt viszonyok és körülményekhez képest mindazon biztosítékok törvényszerűen kifejleszthetők, melyeket ezen viszonyok és körülmények közt a Monarchia egysége, fennállása és nagyhatalmisága megkíván.

Nem kell tehát *új alapot* keresni, legkevésbé önhatalmúlag felállítani, hol ilyen már 150 év óta törvényesen, az uralkodó és a népek közös ünnepélyes meg egyezéséből létezik, és mind a két fél által szentnek és sérthetetlennek ismertetik. Eszerint nem a Pragmatica Sanctiot kell a februári alkotmány szerint, hanem ellenkezőleg a februári alkotmányt kell a Pragmatica Sanctio értelmében revisio alá venni.

Egy oktroyált alkotmány, mely az ősi alaptörvények eltörlés[vel] és megváltoztatásával, ezek helyébe ha mindjárt népvoks hozzájárulásával is állíthatnák, az *uralkodás alapelvét* változtatná meg, s Ausztriában is a caesarismusnak korszakát avatná fel. Amihez Deák tisztelve bár és hódolattal engedelmeskedve a fejedelmi akarathoz, beegyezését soha, de soha adhatni nem fogja.

Mindezen hosszas értekezlet folyama alatt Deák az 1848-i törvényeket szóval sem érintette, hanem kizárólag a Sanctio Pragmaticáról szolt.

Más részről Deák a februári alkotmány alapelvét, hogy jövőre a Monarchia minden közös ügyei közösen és alkotmányosan tárgyalassanak, szintén nem tagadja, hanem azt kívánja, hogy ezen alkotmány az oktroy köréből kiemeltetve a Pragmatica Sanctio alapjára vezetessék vissza, s ennek értelmében fejtsék ki és alapíttassék meg. Mi is a februári alkotmány revisiója által a Monarchia egységének, fenntartása módjainak és nagyhatalmi állásának tökéletes biztosítása mellett közmegegyezésre elérhetik.

Igy összegezte Deák a több mint három hónapig folyó titkos tárgyalások végeredményét. E dokumentum klasszikus tömörséggel sűríti a deáki *ars politica* alapvonásait: úgy védelmezi az alkotmányosságot a „cézárizmus” ellen, hogy enged a törvényes jogokból, és úgy enged a törvényes jogokból, hogy ezzel a

⁸¹ Uo. 373.

⁸² StA. „Deák Franz”. Augusz 1865. ápr. 9-i jelentése. A magyar nyelvű változatban Augusz az utolsó megbeszélés dátumaként *február 7-ét* írja. Ez nyilvánvaló elírás, amit nemcsak az ápr. 9-i keltezés bizonyít, hanem a német nyelvű változat is, amelyben helyesen *április 7-e* szerepel.

„cézárizmust” kényszeríti visszakozásra; úgy veszi revízió alá 1848-at, mintha a februári alkotmányt revideálná, olyan hajlékonysággal vezeti vissza annak alapelvét a Pragmatica Sanctiora, amilyen határozottsággal cáfolta korábban a két alkotmányos rendezés közötti kapcsolat lehetőségét.

Az alapelvekben megállapodást hozó tárgyalások beveződésén, hátra volt a végeredmény nyilvánossá tétele. Deák kereste a megfelelő alkalmat és formát. Úgy tűnik, mintha először az *Adalékok* magyarázata címén a *Neue Freie Presse*-vel folytatott vitát akarta volna felhasználni. A három egymást követő héten megjelent sorozat utolsó cikkének végén a bécsi lap német fordításainak pontatlanságait tűzi tollhegyre.⁸² A cikksorozat így még suta, hiányzik a konklúzió: egy negyedik, éppen húsvétkor esedékes cikk. Az április 7-i Augusz-tárgyalás elvi összefoglalása után azonban érezheti: ennek közlésére nem alkalmas a *Neue Freie Presse*-vel folyó vita. Egy rövid, de sokatmondó bekezdéssel lezárja hát az április 8-i számba írt cikket, jelzi, hogy éppen a „dinasztikus összetartozás” gondolata az *Adalék* vezérmotívuma. A húsvétra irandó, történelminek szánt cikket azonban más apropóhoz kívánja kapcsolni.⁸⁴

Április 9-én Schmerling szócsöve, a *Botschafter* megszokott támadásainak egyikét intézi a magyar „elkülönülési törekvések” ellen. Magyarország hol tettelegesen, hol alkotmányos garanciákkal küzdött a különállásáért. Dehát a hatalommal szemben nem sokat érnek a jogi garanciák: ezeket megannyiszor megszegték. S meg fogják szegni a jövőben is, mindaddig, amíg a magyar alkotmányt nem hozzák összhangba a birodalom érdekeivel: a februári alkotmánnyal.⁸⁵ Átlagos, a szokványosnál alig nyersebb és cinikusabb cikk — valószínűleg a magyar különállást erősítő dualista megegyezés elleni kampány keretében. Mindenesetre jókor jött. Falk azonnal válaszol. Veszélyes nézeteket feszeget a *Botschafter*. Veszélyes az, ha éppen egy kormánylap jelenti ki, hogy az alkotmányos garanciák nem sokat érnek, azokat úgysem igen tartják meg. Ha ez így van, akkor csak a nyers erő uralma marad. Az idő mulásától várni az állítólagos magyar elkülönülési törekvés enyészését balga dolog: „az idő hatalma” többet árt az osztrák államnak, mint a magyar alkotmányjognak.⁸⁶

Húsvét vasárnapján, ünnepen és ünnepélyesen jelenik meg Deák nagy cikke. A megnyitás mint rutinos sakközöknál: királyvédelem. Ha mutatkozott a magyar történelemben elkülönülési törekvés, vajon mi szülte azt? A hatalom kezelőinek visszaélései, az osztrák tanácsosok alkotmánysértő politikája. És ki hozta rendbe a feldult viszonyokat? A fejedelem. — A megnyitás után jön a deáki pozícióharc: történelmi példákkal való bizonyítás, amely már magában rejti a kifejelet témáját: a nemzet és a fejedelem kölcsönös megértéssel és egyetértésben mindig megtalálták a korviszonyoknak megfelelő alkotmányos megoldást a birodalmi létérdekek

⁸² Valóban szembeütő, hogy Deák az 1865. ápr. 8-án megjelent cikke végén az 1569. évi 38. tc. (az udvari kamrával és a haditanácsal való érintkezés rendezése) értelmezéséről és hibás fordításáról vitázik, aztán váratlan fordulattal lezárja a diszkussziót. A *Neue Freie Presse* sok más kifakadására nem óhajt felelgetni, de kereken visszautasítja a dinasztikus összetartozás figyelmen kívül hagyásának vádját. *Könyi*, III, 377—379.

⁸⁴ Deák tudatában volt, hogy „történelmi jelentőségű” cikket ír. A cikk fogalmazásához Salamon Ferencet, a jeles történészt, akkori publicistát kérte segítségül. Jelentkezésekor megkínálta a szertartáshoz tartozó kabanosz szivarral, de a tréfálkozás ezúttal elmaradt. Deák egy díványon, két vaskos kötet Corpus Juris között foglalt helyet, és csaknem megszakítás nélkül diktálta a cikket. *Könyi*, III, 396—400.

⁸⁵ *Botschafter*, 1865. ápr. 9. Vele már ápr. 11-én vitába száll a *Pesti Napló*, s a vita még napokig tart.

⁸⁶ *Pesti Napló*, 1865. ápr. 11. vezércikk.

és a magyar önállás összeegyeztetésére. Nem áll az az érv, hogy Magyarország alkotmányát szükségképpen meg kell sérteni, mert a pusztá léte a birodalom létérdekeibe ütközik. A magyar nemzet sokszor tanúbizonyosságát adta, hogy nem vonja kétségbe a birodalom szilárd fennállásának követelményeit. Csak-hogy ezeket nem lehet ünnepélyes szerződések, törvények és jogok félrelökésével kielégíteni. Mindenek felett szem előtt tartva a birodalom biztosságát, amint ezt a Pragmatica Sanctio is tette, „arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak, mind a lajtántúli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen fenntartassék. Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek, . . . melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása multhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű.”⁸⁷ S aztán a szabatosan, körültekintően fogalmazott konklúzió: a történelem ugyan sokszor bizonyította, hogy Magyarország alkotmányos önállósága nem veszélyeztette a birodalmat, „de készek leszünk mindenkor törvénszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangba hozni, s a lajtántúli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjában állani soha nem fogunk”.⁸⁸

A húsvéti cikk Schmerling politikai és érvelési rendszerének bírálatával körülkerítve, az 1848-as alap módosítását immár elfogadó egyezkedési készség nyilvános bejelentése. Az Augusz-jelentésekkel összevetve nem nehéz megállapítani, hogy a cikk egész tartalmában, egyes gondolataiban és megfogalmazásaiban a február 25-i és az április 7-i titkos tárgyaláson kifejtett nézetek publicisztikai variánsa. Az Augusz által közvetített — de közvetlennek tekinthető — tárgyalások során Deák meggyőződött arról, hogy az uralkodó elhatározottan kívánja a kiegyezést, hajlandó elfogadni az országgyűlés „törvényes” összehívásának feltételeit, és elfogadja az országgyűléssel folytatandó egyezkedési tárgyalások alapjául a rugalmasan értelmezett Pragmatica Sanctiot. Ferenc József pedig aggodalmait eloszlató biztosítékot kapott arra, hogy az országgyűlés nem fogja a felé nyújtott kezdet ridegen visszautasítani, vagyis nem ismétlődik meg 1861.⁸⁹

A tények nem támasztják alá azt a szakirodalomban közkeletű nézetet, hogy Deák nagy egyéni elhatározás után a húsvéti cikkel *kezdeményezte* a kiegyezéshez vezető fordulatot. A fordulat elsődlegesen objektív körülmények kölcsönhatásának és e körülmények többoldalú felismerésének következménye volt. A nyitás ugyancsak többoldalú kezdeményezésből és ezek összetalálkozásából indult el. Közelebb áll a valósághoz Falk meglátása: bizonyos *titkos előzmények* alapján „a kiegyezésre irányzott nyilvános akció” a húsvéti cikk „megjelenésével vette kezdetét”.⁹⁰ A nyilvános akció kezdetét talán számíthatjuk a cikktől, de az *érdemi* akcióét nem.

A húsvéti cikk nem kezdeményezte, csak datálta a bekövetkezett fordulatot: az egyezkedési készség és megegyezési alapelvek kölcsönösségét.

⁸⁷ A húsvéti cikknek a *Kónyi* gyűjteményében kiadott szövegét használom, III, 406.

⁸⁸ Uo. 408.

⁸⁹ *Falk Miksa*: Kor- és jellemrajzok. Bp. 1902. 244.

⁹⁰ Uo. 243.